

Archivní výzkum

Jan Obrovský – Roman Doušek

Celá řada etnologických výzkumů vyžaduje práci s *písemnými*, ale také *tištěnými prameny*, tedy písemným či tiskem prošlým zaznamenáním nějaké minulé skutečnosti, ať již objektivním, či subjektivním, které se stává pro badatele zdrojem etnografických dat. To se týká nejen výzkumu historických jevů, jimž věnuje etnolog pozornost, ale také výzkumu jevů současných, které zkoumá zejména pomocí etnografického (terénního) výzkumu. Výzkum současných jevů se totiž často neobejde bez zohledňování jejich historického kontextu, pro jehož odhalování hrají písemné prameny nezastupitelnou roli. Písemné i tištěné prameny mohou být různého obsahu, formy, jazyka, datování, či uložení. I když badatel neopomíjí tyto prameny ve vlastnictví jednotlivých osob ani organizací, nejdostupnějším a nejobsáhlejším konvolutem pramenů tohoto typu disponuje stát, který největší jejich část – písemné – zpřístupňuje prostřednictvím archivní sítě k badatelským účelům široké veřejnosti. Tištěné prameny se nacházejí zejména ve fondech knihoven různého typu a při jejich pramenném vytěžování badatel postupuje stejně, jako při práci s písemnými prameny. Z tohoto důvodu – ačkoliv nadále nebudeme tištěné prameny pouštět ze zřetele – následující text pro zjednodušení hovoří o písemných pramenech. Z důvodu jejich nejobvyklejšího uložení se písemné prameny v etnologickém výzkumu obecně označují jako etnografické prameny archivního typu (archiválie). Na základě těchto skutečností a pro potřeby naší příručky tedy *archivním výzkumem rozumíme získávání etnografických dat na základě studia etnografických pramenů archivního typu, přičemž vedle jejich zaznamenání nelze opomíjet ani jejich poznání – ať již subjektivistické porozumění (emická perspektiva) či objektivistické vysvětlení (etická perspektiva).*

Dle charakteru písemných pramenů je pak možné jejich využití v mnoha tematických oblastech výzkumu. Setkáváme se s materiály ryze úřední povahy, které jsou důležitým zdrojem pro poznání hospodářských a společenských reálií historického venkova. V tomto případě se jedná např. o různé vrchnostenské úřední záznamy, smlouvy, písemnosti týkající se církevní správy atp. V rámci archivního studia však můžeme narazit také na celou řadu textů neúřední či přímo soukromé povahy, např. různé pamětní zápisy, texty tzv. písmáků, korespondenci atp. Kromě písemných pramenů však může etnolog při svém výzkumu využívat z archivních fondů také ikonografický materiál, např. veduty měst, které v některých případech zachycují i přilehlé vsi, nebo mapy a plány, na nichž může být vcelku detailně

zachycena dobová situace vesnice, budovy a jednotlivé pozemky atp. (srov. kap. *Muzejní výzkum*).

Při proponování archivního výzkumu musí etnolog identifikovat patřičné soubory pramenů, archivní fondy, které se k dané problematice vztahují, což předpokládá alespoň základní povědomí o nich. Teprve po provedení výběru archiválií ke studiu lze přistoupit k vlastní excerpci etnografických dat a jejich následné interpretaci, ty však můžeme důsledně provádět pouze s určitou metodickou výbavou. Je nutné osvojit si základy práce s prameny, nabýt paleografické znalosti – tedy schopnost číst staré texty –, využívat komparaci s jinými prameny a výsledky obdobných výzkumů, orientovat se v některých dalších disciplínách pomocných věd historických – v diplomacie, chronologii nebo metrologii aj.

Za účelem vytěžení co největšího množství etnografických dat z různorodých písemných pramenů *používá archivní výzkum*

- *metodu analýzy písemného pramene*, která se zaměřuje na vyčerpání maxima relevantních etnografických dat pomocí několika navzájem se prolínajících metodických postupů – vnitřní a vnější kritiky a interpretace – přímo z písemného pramene. Na tuto metodu následně navazují *další metody a techniky archivního výzkumu*, které pracují s již získanými daty (statistika, progresivní metoda, regresivní metoda, indukce, dedukce aj.).
- V některých případech je však možné tuto metodu doplnit *množstvím etnologických metod* (např. pozorováním, rozhovorem, analýzou hmotného předmětu aj.), které mohou výsledky analýzy písemného pramene a jiných archivních metod verifikovat (např. při studiu tradiční hmotné kultury doplňujeme výzkum písemných pramenů výzkumem artefaktů – viz kap. *Muzejní výzkum*), nebo mohou odhalit motivace vzniku písemného pramene či význam písemného pramene v nejširším možném smyslu (nejen pro původce, uživatele, v rovině korelací se sociokulturním systémem jmenovaných aj; srov. např. listiny s první zmínkou o vesnici, stížnosti, průkazy, zakládací listiny, udání, různé diplomy a osvědčení apod.).

Součástí výzkumu archivních materiálů ale představuje také jejich dokumentace, ať již pro publikování příkladů typů pramenů nebo pro jejich další využití jako informačního zdroje pro pozdější zpracování. K tomuto účelu můžeme použít analogový záznam ve formě xerokopií nebo stále častější digitalizační postupy, realizované pomocí digitálních fotoaparátů nebo skenerů.

Etnologie a archivní výzkum

Při konstituování etnologie jako vědní disciplíny se ke konci 19. století sešly dva proudy – první proud vycházel z terénních (etnografických) výzkumů a pohyboval se v problematice soudobé, dobově definované lidové kultury, druhý svoji pozornost upíral do minulosti, na historickou lidovou kulturu – často v kontextu kulturní historie, přičemž využíval zvláště písemné prameny. Tato na základě využívaných pramenů konstruovaná dichotomie proudů českého dobového národopisu (lidopisu) má pochopitelně jisté limity, avšak pro vytčené účely našeho textu je platná. Protože první z nich, z hlediska dějin etnologie starší a v podstatě významnější proud byl pojednán v předchozí kapitole, pozornost budeme nyní věnovat druhému proudu, zaměřujícímu se na historickou dimenzi etnologických témat. Nemůže být nikterak překvapující, že jeho počátky nalezneme v české historiografii.

Ačkoliv se značným odstupem od západoevropského prostředí i v tom českém se nakonec v historické vědě prosadil na racionalismu postavený kritický přístup k pramennému materiálu. Jako mezní okamžik vzniku české vědecké historiografie bývá po vzoru Františka Palackého označována šestidílná kritika Hájkovy kroniky z pera piaristy Gelasia Dobnera (1719–1790), která vyšla tiskem v letech 1761–1786. V dějinách české vědecké historiografie následujícího období lze nalézt jména osobností, které svým dílem zasáhly do problematiky, jíž se později etnologie věnovala. Připomenout můžeme Josefa Dobrovského (1753–1829), Pavla Josefa Šafaříka (1795–1861), ale také zmíněného Františka Palackého (1798–1876) či literární historiky Jana Gebauera (1838–1907) a Josefa Jirečka (1825–1888). Aniž by bylo naším cílem pomíjet tyto a mnohé jiné významné badatele¹ a podceňovat méně významné regionálně orientované práce, upřeme svoji pozornost až na Čenka Zíbrta (1864–1932). Ten totiž ve svých dílech rozprostřel obrovskou škálu témat etnologického výzkumu historické kultury (kulturní historie), i když jeho texty často pouze zpřístupňovaly jednotlivé historické prameny, resp. nešly nad rámec materiálových textů. Gollova škola,² která na konci 19. století v české historiografii dominovala a svoje dominantní postavení si udržela i v prvních desetiletích 20. století, jeho práci přehlížela a odmítala. I když Zíbrt přednášel na pražské univerzitě, jeho hlavním působištěm byla knihovna Národního muzea, což jej v tradičně

¹ Odkazujeme v tomto na základní přehledové práce Kutnar, František – Marek, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let*. Praha: NLN, 1997²; Horák, Jiří: *Národopis československý. Přehledný nástin*. In: Československá vlastivěda. Díl II. Člověk. Praha: SFINX, 1933, s. 305–472; Jeřábek, Richard (ed.): *Biografický slovník. Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. I*. Praha: Mladá fronta, 2007.

² Pojmenovaná po vůdčí pedagogické osobnosti, Jaroslavu Gollovi. Srov. Marek, Jaroslav: *Jaroslav Goll*. Praha: Melantrich, 1991.

pocitované konkurenci pražské univerzity a muzea stavělo opět proti univerzitně zakotvené Gollově škole. Jistě vzájemnému porozumění ani nepomohl fakt, že Zíbrt se v rukopisných bojích stavěl na stranu zastánců jejich pravosti. Tyto skutečnosti uváděly Zíbrta do opozice proti „pražskému historiografickému centru“ a snad způsobily, že vznikající etnologie a historiografie ani při studiu týchž jevů spolu na přelomu 20. století, ale ani v následujících desetiletích nekomunikovaly.³ Vedle Zíbrtových prací musí být v této souvislosti připomenuty také ty Zikmunda Wintera. Jako solitér působí v období přelomu 19. a 20. století osobnost Lubora Niederleho, jehož význam při procesu vzniku etnologie nelze přehlédnout, stejně jako jeho dílo. Niederle představoval mezi školenými historiky výjimku, když při svých historických výzkumech obecně nepřehlížel archeologické a etnografické prameny, což by ostatně nekorespondovalo s jeho založením polyhistora.

Diachronní perspektiva aplikovaná na lidovou kulturu vznikající etnologií však nebyla přítomná pouze ve využívání historických písemných a tištěných pramenů. Musíme mít neustále na paměti, že se táhne celými oborovými dějinami ve formě zájmu o archaické prvky v lidové kultuře, což koresponduje s představami o zanikání lidové kultury a snahou o její zachycení a rekonstrukci. Tomu odpovídaly také exponáty prezentované na Národopisné výstavě československé, které svojí materií definovaly předmět zájmu vznikající etnologie: mnoho zde prezentovaných předmětů bylo historických – připomeňme např. devocionálie či keramiku.

Nutnost historického hlediska při etnologických výzkumech však nevymizela ani později – „*pilné studium historických pramenů*“ požadovala Drahomíra Stránská např. v *Příručce lidopisného pracovníka*.⁴ Stránské požadavek v této době již pochopitelně vyplýval ze snahy o podchycení vývoje sledovaného jevu, případně prostoru. V meziválečném období se tak na jednu stranu setkáváme s pracemi mnoha badatelů, kteří v Zíbrtově stylu prezentují jednotlivé střípky z podoby starší historické kultury (jedná se o různé výpisky zmínek z historických pramenů, knih, případně jejich publikování v celém rozsahu) v různorodém tematickém spektru od magie, přes oděv až po zábavu, na stranu druhou historie a podoba historické kultury je zaznamenávána v terénu etnografickými metodami – na základě pramenů zachovaných *in situ* a výpovědí informantů.

Jistý předěl lze spatřit v 50. letech a na počátku 60. let minulého století, kdy se ke studiu historického zemědělství začalo využívat archeologických, ale také písemných a

³ Jako jednu z mála výjimek lze uvést historika a pedagoga pražské univerzity Josefa Kalouska, který publikoval drobné články v Zíbrtově *Českém lidu*, jehož ostatně se Zíbrtem spojovala opozice vůči Gollově škole, stejný názor na *Rukopisy* a fakt, že Zíbrt byl Kalouskův žák.

⁴ Viz tabulka č. 1 na s.

ikonografických (archivních) pramenů, čímž bylo navázáno na Niederleho přístup. Na tomto výzkumném poli se etnografové sešli s agrárními, ale také literárními historiky.⁵ Během 60. let se tematika archivního výzkumu v etnologii dále rozšiřovala dle možností písemných i ikonografických pramenů. Politicky preferovaná a pro výzkum i identifikaci oborového zájmu méně komplikovaná hmotná kultura byla studována zejména v oblasti oděvu, domu a vybavení domácnosti. V tuto dobu také český venkov postihl rozpad tradičních venkovských komunit – zejména v ekonomické (kolektivizace způsobila odliv pracovníků ze zemědělství a zavádění nových technologií, ale i obecné technologické inovace a zvyšování konzumu) a sociální rovině (práce mimo bydliště, častější dojezd do středních a vysokých škol, migrace), což vedlo k další fázi stále přítomného přesvědčení o zániku tradiční lidové kultury. Tyto skutečnosti strhávaly pozornost některých etnologů k archivním pramenům a vedly ke konstituování tzv. *historické etnografie*. Ale ani v těchto podmínkách nepřestal etnologický výzkum archivních pramenů představovat spíše marginální orientaci. Existují však dvě výjimky. První se týká ikonografických pramenů, jejichž vyhledávání a badatelské využívání bylo vždy frekventované. Druhou výjimku představuje tematické zakotvení v tzv. *etnografii dělnictva*. Etnografie dělnictva byla však etnologií z hlediska současnosti (rok 2014) jako téma uzavřena, takže i dnes etnologické archivní výzkumy představují spíše výjimku, resp. slouží k odhalení historického kontextu zkoumané problematiky a z hlediska celkového výzkumu v etnologii je lze označit jako méně časté.

Pokud pro zjednodušení diskutovaného tématu identifikujeme jako předmět zájmu archivního výzkumu v etnologii historickou kulturu české vesnice, nalezneme určité styčné body s českou historiografií, neboť ta jí také věnovala pozornost. Pokud pomineme drobné zmínky v dějinných syntézách českých historiků, neexistovala po celé 19. století práce, která by shrnovala problematiku historické vesnice, resp. tzv. *venkovského lidu*. Na základě soukromých iniciativ i osobního zájmu se po celou poslední čtvrtinu 19. století snažil tuto absenci odstranit Josef Kalousek, avšak bez konečného úspěchu, když v obdivuhodné míře shromážděný pramenný materiál pouze edičně zpřístupnil.⁶

⁵ Např. Bohatcová, Mirjam: *Nástroje, nářadí a okrasy na počátku 16. století v Čechách*. ČE 10, 1962, s. 198–210.

⁶ Kalousek, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské. Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl 22–25, 29*. Praha: Bursík & Kohout, 1905–1913; Srov. Pekař, Josef: *Josef Kalousek*. ČČH 22, 1916, s. 1–16; Ryantová, Marie: *Josef Kalousek a počátky českého agrárního dějepisectví*. In: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti. Semily: Státní okresní archiv Semily, 1998, s. 16–42.

Nepřehlédnutelná postava české historiografie, Josef Pekař, se svými výzkumy a úvahami přiblížil tématům etnologie při nalézání své pozice v rámci dobového sporu mezi tzv. individualismem a kolektivismem,⁷ které ústily do jeho zájmu o písmácké texty⁸ a hospodářské dějiny. Posledně jmenovaná orientace vyvrcholila *Knihou o Kosti*, jejíž druhý díl se z hlediska dobové historiografie vyčerpávajícím způsobem zabýval poměry poddaného lidu na kosteckém panství v 17. a v první polovině 18. století.⁹ Třetí nedokončený díl proměnil Pekař v důležitou studii o katastroch (viz níže).¹⁰ *Knihou o Kosti* se stala určitým fenoménem a po právu ji lze zařadit mezi nejvýznamnější české historiografické práce vůbec.¹¹

Explicitně vyjádřený zájem o diskutovanou tematiku měl ve svém vínku časopis *Selský archiv*, který vycházel v letech 1902–1923. Slovy redaktora Vincence Praska chtěl publikovat materiály a studie k „*obecným a kulturním dějinám selského stavu*“. V časopise se sice podařilo shromáždit pozoruhodný materiál moravské provenience k problematice, avšak někteří badatelé označují obsah časopisu jako nevyhovující z hlediska současné kritiky. Pravdou je, že odborné studie nebyly cílem redakce, která se snažila podnítit vlastivědnou práci, zejména sběr a uchování starých dokladů a pramenů, a to jak písemných, tak trojrozměrných. Časopis po smrti zakládajícího redaktora skomíral, až splynul s *Časopisem pro dějiny venkova*. Ten navazoval na *Agrární archiv*, na jehož stranách Kamil Krofta poprvé publikoval svůj *Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě*. Ten vyšel ještě dvakrát¹² a stal se první a v podstatě jedinou syntézou dějin venkovského lidu české historiografie.

Přes *Časopis pro dějiny venkova* a jeho dlouholetého redaktora Josefa Kazimoura se dostáváme k okruhu agrárních historiků soustředěných kolem Zemědělského muzea a jeho periodika, kteří ve druhé polovině 20. století vytvořili silnou badatelskou skupinu (problematika hmotné kultury, hospodaření poddaných, zemědělských postupů aj.; jmenujme alespoň Josefa Tlapáka, Josefa Křivku, Vratislava Šmelhause a Františka Šacha). Ostatně již

⁷ Pekař při psaní „kolektivistických dějin“ vkládal mnohé naděje také do národopisu, jehož roli v tomto v roce 1898 hodnotil následovně: „*A bohatým pramenem bude též národopis, který u nás jest ještě v primitivním, ale nezbytném stupni sběratelství, až kritika odkryje a utřídí jeho látku.*“ Pekař, Josef: *Memoiren des Bauers Dlask*. Politik z 25. prosince 1898. Publikováno jako *Úvod*. In: Kutnar, František (ed.): *Paměti sedláka Josefa Dlaska*. Praha: Melantrich, 1941, s. 6.

⁸ Srov. Doušek, Roman: *Texty vesničanů*. In: Týž a kol: *Archivní prameny v etnologickém výzkumu I*. Etnologické příručky 6. Brno: MU, 2014, s. 151–166.

⁹ Pekař, Josef: *Knihou o Kosti. Kus české historie. Díl I–II*. Praha: Nákladem vlastním, 1909–1911.

¹⁰ Týž: *České katastry 1654–1789. Se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním, (zvl. otisk z ČČH, 19, 20, 22)*. Praha: Historický klub, 1915.

¹¹ Svědčí o tom mnoho pozdějších vydání i fakt, že jí byla věnována samostatná publikace. Čechura, Jaroslav – Čechurová, Jana (eds.): *Josef Pekař: Příběh Knihy o Kosti*. Praha: Argo, 2005.

¹² Krofta, Kamil: *Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě*. Praha: Náklad vlastní, 1919; Týž: *Dějiny selského stavu*. Praha: Jan Laichter, 1949.

byli připomenuti a také v kapitole *Muzejní výzkum* budou zmíněny jejich práce. Výzkum problematiky čerpal z tradičního silného českého agrarismu, ale částečně jej podnítil také dobový zájem o hospodářské dějiny, na něž kladl důraz do české historiografie politicky inkorporovaný marxismus, končící však ve většině prací pouze na úrovni fráží a nezbytných citací „klasiků“ marxismu. Jako jeden z mála příkladů skutečně promyšlené historiografické práce snažící se pracovat s teoriemi marxismu musí být zmíněny *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*¹³ Františka Grause.¹⁴ Odlišnou badatelskou dráhu nastoupil významný František Kutnar. Týkalo se to jeho tematiky (písmáci, recepce myšlenek francouzské revoluce ve venkovském prostředí, zemědělské dějiny), ale také metodologického přístupu (pokus o aplikaci funkčně-strukturální metody na zkoumaný materiál).¹⁵ Dodnes můžeme litovat, že nikdy nevyšly tiskem jinak dokončené *Dějiny zemědělství*, které vznikly za účasti osmnáctičlenného autorského kolektivu, přičemž Kutnar napsal více než třetinu textů, stejně jako jeho *Vývoj agrárního dějepisectví*.¹⁶ Přelom 50. a 60 let 20. století v souvislosti s naším tématem charakterizují práce zabývající se problematikou soustředěnou okolo hospodaření panského velkostatku během novověku s mnohými přesahy do problematiky historické vesnice. Na tomto poli dominují monografie Františka Matějka,¹⁷ Aloise Míky,¹⁸ Josefa Války¹⁹ a Josefa Petráňe,²⁰ které pochopitelně doplňovaly další. Avšak zmíněna musí být také jiná tematika, např. problematika právní kultury venkova.²¹

¹³ Graus, František: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I–II*. Praha: SNPL, NČSAV, 1953–1956.

¹⁴ V souvislosti s uvedeným názorem na národopis Josefa Pekaře stojí za připomenutí ten Grausův, ze zmíněné publikace: „Snažil jsem se v této práci užít výsledky československé archeologie co možná nejvíce, avšak vyhýbal jsem se mnohdy odvážným závěrům jednotlivých archeologů, kteří často z dosti chatrného materiálu budují dalekosáhlé koncepce. Totéž [...] platí v ještě zvýšené míře o národopisu. Vědecký národopis vězí u nás dosud v plenkách. Různým ethnografickým analogiím, které jsou v literatuře dosti oblíbeny, jsem se vyhýbal proto, že přespříliš svádějí k pouhému sociologizování.“ Týž: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I*, c. d., s. 48.

¹⁵ Kutnar, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu. Trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*. Praha: Historický klub, 1948.

¹⁶ Navazovaly na dějiny českého dějepisectví, které napsal Kutnar s Jaroslavem Markem. Čechura, Jaroslav: *Nepublikované práce Františka Kutnara k dějinám zemědělství*. In: *Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 4*, 1998, s. 211–220.

¹⁷ Matějka, František: *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska. Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století*. Praha: NČSAV, 1959.

¹⁸ Míka, Alois: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha: NČSAV, 1960.

¹⁹ Válka, Josef: *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělhořské Moravě*. Praha: SPN, 1962.

²⁰ Petráň, Josef: *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*. Praha: UK, 1963; Týž: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha: NČSAV, 1964.

²¹ Procházka, Vladimír: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha: NČSAV, 1963.

Období 60. let minulého století přineslo také pro nás důležité etablování historické demografie, která se zabývá rekonstrukcemi historických populací a jejich vývojem. Záhy²² začaly vznikat mnohé práce, které se soustředily na rekonstrukci venkovských rodin, demografický vývoj vesnic a migrace venkovského obyvatelstva, i když musí být připomenuto, že tato tematika byla badateli reflektována i dříve. V 70. a 80. letech minulého století vedle historicko-demografických výzkumů byla frekventována zejména hospodářská problematika (zákupní a nezakupní držba venkovanů, katastry a berní zatížení, šlechtický režijní velkostatek včetně okrajově zmiňované poddanské správy a poddanského hospodaření) a sociální problematika (nevolnictví, sociálně motivované nepokoje a tzv. třídní boje, pozdně feudální soudnictví).²³

Po roce 1989 do české historiografie více pronikají západoevropské impulsy a začínají se překládat stěžejní díla světové historiografie 20. století. Druhou charakteristikou tohoto období, projevující se však později, je nárůst české historiografické produkce, což způsobil zvyšující se počet oborových pracovišť, větší příliv finančních prostředků a posléze také systém hodnocení vědy. Problematika venkovského lidu však stále představuje v historiografii spíše marginální téma, takže např. zmíněné efekty se až na výjimky projeví v podobě samostatných monografií zabývajících se historickou vesnicí teprve po roce 2000. Výjimku v tomto představuje pojednání o venkově v rámci historie jagellonského věku v českých zemích od Josefa Macka, které však vyšlo již posmrtně, deset let po svém dokončení,²⁴ a které se vymyká také zahrnutím výsledků autorových sémantických analýz.

V současnosti je na poli výzkumu historické vesnice dominantní historická demografie,²⁵ svoje výsledky přináší studium mentalit na základně trestněprávních pramenů,²⁶ ze stejné pramenné základny vychází též výzkum procesu disciplinace,²⁷ zároveň však

²² Čáňová, Eliška – Horská, Pavla: *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800*. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, 1972, s. 81–100.

²³ Mikulec, Jiří: *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*. ČČH 88, 1990, s. 119–130.

²⁴ Macek, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526). Venkovský lid. Národnostní otázka*. Praha: Academia, 1999.

²⁵ Např. Grulich, Josef: *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2013; Týž: *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2008; Velková, Alice: *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2009; a zde uvedená další literatura.

²⁶ Dibelka, Jaroslav: *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2012.

²⁷ Matlas, Pavel: *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.–18. století*. Praha: Argo, 2011.

přetrvává také zájem o hospodářskou problematiku poddaných.²⁸ S nárůstem historiografické literatury se můžeme setkat také s kratšími, shrnujícími texty o problematice venkovského obyvatelstva, které bývají široce tematicky rozprostřené a ukazují na soudobé možnosti historiografie, ať již se to týká raného novověku,²⁹ či středověku³⁰ a totéž zčásti platí o přehledu historiografického bádání nad problematikou venkova.³¹

Historickou perspektivu na kultury a jejich části aplikovala sociokulturní antropologie již od svých počátků v okruhu evolucionistické vědy a nejinak činili difuzionisté. Pochopitelně nejprve byla věnována pozornost proměnám kultury a jejích částí v čase. Nicméně kultura je mnohvrstevnatá skutečnost a její netečnost vůči času, když se zkoumaný jev ve své vizuální podobě jeví badateli jako neměnný, může být zdánlivá. U jednotlivých kulturních prvků může v diachronní perspektivě docházet ke změnám na různých úrovních (např. vzhled, význam, funkce) a tyto změny nemusí spolu korespondovat. Z těchto úvah plynulo Boasovo odmítnutí ztotožňování jevů z různých kultur pouze na základě jejich vnější podobnosti. Boasova škola v této souvislosti hovořila o konvergentním vývoji, kdy na základě historického vývoje mohou vzniknout jevy vnějškově podobné, avšak vnitřně – můžeme říci svým významem a funkcemi – i historicky odlišné. Z těchto skutečností začal vyplývat požadavek historiografického výzkumu kultury před jejím terénním výzkumem. V tomto však hraje významnou roli tematické i metodologické ukotvení samotného etnografického výzkumu.³² Claude Lévi-Strauss k tomu v jisté souvislosti poznamenal: „... *historik se snaží rekonstruovat obraz zmizelých lidských společností v té podobě, jakou měly v okamžicích, jež pro ně odpovídaly přítomnosti, zatímco etnograf dělá, co dokáže, aby rekonstruoval historické etapy, které předcházely v čase formy nynější.*“³³

Je poučné při tomto citátu podotknout, že strukturalistům, mezi něž náležel také Lévi-Strauss, bylo předhazováno, že ve svých úvahách zohledňují pouze synchronní pohled a na

²⁸ Např. Chocholáč, Bronislav: *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě konce 16. a v 17. století*. Brno: Matice moravská, 1999.

²⁹ Např. příslušné kapitoly Jaroslava Dibelky a Josefa Grulichy In: Bůžek, Václav a kol.: *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*. Praha: NLN, 2010; ale také jiné texty Josefa Grulichy, Bronislava Chocholáče, či Jiřího Mikulce.

³⁰ Čechura, Jaroslav: *Sedlák*. In: Šmahel, František – Nodl, Martin (eds.): *Člověk českého středověku*. Praha: Argo, 2002, s. 436–459.

³¹ Maur, Eduard: *Venkov v raném novověku*. In: Šedivá Koldinská, Marie – Cerman, Ivo a kol.: *Základní problémy studia raného novověku*. Praha: NLN – Filozofická fakulta UK v Praze, 2013, s. 307–334.

³² Srov. např. kritiku Dereka Freemana žačky Franze Boase Margaret Meadové, že při svém hodnocení Samoanů nevyužívala historické prameny. Otázkou totiž zůstává, zda by Freemanův návod nevedl v tomto konkrétním případě k ahistorickému přístupu, resp. předpokladu neměnnosti charakteru Samoanů. Freeman, Derek: *Margaret Mead and Samoa. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Harvard University Press, 1983, s. 157 an.

³³ Lévi-Strauss, Claude: *Myšlení přírodních národů*. Liberec: Dauphin, 1996², s. 310.

diachronní často rezignují, resp. mají potíže s vysvětlováním proměn jednotlivých, časově na sebe navazujících struktur. Stejně mylné by bylo ale obviňování funkcionalistů z antihistorismu. Za straníka využívání historických pramenů v antropologických analýzách se považuje Edward Evans-Pritchard. Pokud jeho pohled na sociální strukturu u Nuerů vedl k zachycení rovnovážného, až statického stavu, musí být tento výsledek nahlížen v kontextu absence relevantních historických pramenů. Již ale Edmund Leach postihoval dynamiku sociální struktury, když popisoval a vysvětloval, jak se v konkrétních lokalitách u Kačjinů měnil rovnostářský, na příbuzenství postavený politický systém v hierarchizovaný systém feudálního typu.³⁴ V této poloze se britská sociální antropologie navrátila ke studování déletrvajících procesů ve společnosti a kultuře, které přesahují časový rámec jakéhokoliv terénního výzkumu, a musí být realizovány na základě historických zpráv.

S rozšiřováním personálního i institucionálního zázemí sociokulturní antropologie se obor začal obracet i k samotným historickým tématům. Jednu z nepřehlédnutelných antropologických diskuzí vedli Marshall Sahlins a Gananath Obeyesekere nad interpretací pojmání Jamese Cooka ze strany dobových obyvatel Havaje. Sahlins na základě historických pramenů tvrdil, že Havajané považovali Cooka za svého boha Lono, Obeyesekere oponoval, „že mýtus o Cookovi jako bohu Lono je v zásadě založen na západní představě obávaného Evropana jako boha divochů“.³⁵ Tato diskuze nakonec přesáhla až do problematiky způsobu myšlení Evropanů a obyvatel Havaje v diskutované době. Ale našli bychom i kulturně antropologické práce, které se v historických výzkumech věnují tematicce bližší české etnologii.³⁶

Historiografie a etnologie/sociokulturní antropologie měly k sobě vždy blízko.³⁷ Historikové nalézali inspiraci v antropologických pracích a jistě tomu tak bylo i naopak. Plodnou vazbu na antropologii/etnologii můžeme nalézt zejména u francouzské historiografické školy *Annales*, která na základě založení (stejnomeného) časopisu vznikla v roce 1929. Odkláněla se od pojmání historie jako vypravování událostí a své snahy upírala k výzkumu jednotlivých problémů v celé tematické šíři chování a myšlení historického

³⁴ Leach, Edmund: *Political systems of Highland Burma. A Study of Kachin Social Structure*. London: The Athlone Press, 1990^x, s. 5, 282–283.

³⁵ Obeyesekere, Gananath: *The Apotheosis of Captain Cook. European Mythmaking in the Pacific*. Princeton University Press – Bishop Museum Press, 1992, s. 177.

³⁶ Např. Sabeau, David Warren: *Property, Production, and Family in Neckarhausen 1700–1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990; ale připomeňme také např. Goody, Jack: *Proměny rodiny v evropské historii. Historicko-antropologická eseje*. Praha: NLN, 2006.

³⁷ V souvislosti diskutovanými vazbami se také hodí připomenout skutečnost, že v americkém modelu antropologie představuje archeologie jako historická věda jednu z jejích čtyř větví.

člověka za pomoci příbuzných disciplín. Pro představitele této školy se tak staly inspirativní práce Jamese Frazera, Luciena Lévy-Bruhla, Marcela Mause, Arnolda van Gennepa, ale také Clauda Lévi-Strausse a jiných.³⁸ Jelikož tato škola posléze ovládla historiografii Francie a její vliv se stal globální, můžeme totéž říci o antropologických inspiracích v historiografii. Avšak tato inspirace se neomezovala pouze na školu *Annales*.³⁹ Zejména tzv. interpretativní antropologie ovlivnila mnoho historiků, což se týká zejména těch z okruhu tzv. *historické antropologie*.⁴⁰ Blízko etnologii a sociokulturní antropologii stojí také *mikrohistorie*⁴¹ a pochopitelně – s odkazem na Čenka Zírta – již po více než století různorodá *kulturní historie*.⁴²

Na závěr naší kapitoly si uvedeme, co řekl o historii a historických událostech antropolog Marshall Sahlins, když se snažil postihnout vztah historie společnosti a její kultury. Poukazoval při tom na skutečnost, že v historii se projevuje její závislost na kultuře, stejně jako se kultura během historie proměňuje: „*Historie je kulturně uspořádána, různě v rozdílných společnostech, podle významových schémat. Opak je také pravdou: kulturní schémata jsou uspořádávána historicky, neboť do větší či menší míry se dostává významům přehodnocení, když přicházejí ke slovu. Sloučení těchto protimluvů se nám vyjeví v kreativním jednání historických subjektů – lidí, jichž se týká. Neboť ti na jedné straně svoji činnost organizují a okolním objektům význam přiřazují podle svého porozumění kulturnímu řádu. Do této míry je kultura historicky reprodukováným jednáním. [... na tomto místě připomenu ...] postřeh Clifforda Geertze, který říká, že událost je jedinečnou aktualizací obecného jevu, podmíněnou realizací kulturního vzorce – což může představovat trefné vystižení historie vůbec. Na druhou stranu však případné okolnosti jednání nemusí odpovídat významnosti, kterou jim společenství přisuzuje, a tak je známo, že lidé kreativně znovu přezkoumávají svá konvenční schémata. A do této míry je kultura historicky měněna jednáním. Dokonce můžeme*

³⁸ Např. Le Goff, Jacques: *Doslov*. In: Bloch, Marc: *Králové divotvůrci*. Praha: Argo, 2004, s. 511–514. Inverzní vliv domýšlí Burke, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*. Praha: NLN, 2004, s. 92.

³⁹ Z přeložených prací této školy by pozornosti etnologů neměly unikát např. Duby, Georges: *Rytíř, žena a kněz. Manželství ve Francii v době feudalismu*. Praha: Garamond, 2003; Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294–1324*. Praha: Argo, 2005; Týž: *Masopust v Romansu. Od Hromnic po Popeleční středu 1579–1580*. Praha: Argo, 2001; Bloch, Marc: *Králové divotvůrci*, c. d. aj.

⁴⁰ K četbě doporučujeme van Dülmen, Richard: *Kultura a každodenní život v raném novověku. I–III*. Praha: Argo, 1999–2006.

⁴¹ K četbě doporučujeme Ginsburg, Carlo: *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha: Argo, 2005.

⁴² Např. Burke, Peter: *Lidová kultura v raně novověké kultuře*. Praha: Argo, 2005; Darton, Robert: *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*. Praha: Argo, 2013.

mluvit o tzv. ‚strukturální transformaci‘, neboť změna některých významů mění poziční vztahy mezi kulturními kategoriemi...‘⁴³

Prameny archivního výzkumu

Stejně jako etnografický výzkum také ten archivní se skládá z několika výzkumných fází (srov. kap. *Etnografický výzkum*). V přípravných fázích, kdy dochází k formulaci výzkumné otázky, výběru metod a technik výzkumu předpokládá archivní výzkum identifikaci historických písemných, případně ikonografických pramenů, na jejichž základě bude vůbec možné zvolenou výzkumnou otázku pokládat. Právě dochovaná a výzkumu přístupná pramenná základna má totiž v archivním výzkumu zásadní vliv na její volbu. K celé řadě problematik a témat totiž – jak říkají historikové – prameny mlčí. Realizační fáze archivního výzkumu historikové obvykle označují jako *heuristiku* – tedy získávání, shromažďování, vybírání a utřídování pramenů. Jelikož realizační a interpretační fáze archivního výzkumu budou projednány v příslušných podkapitolách o metodách, technikách a dovednostech archivního výzkumu, nyní si zběžně přiblížíme právě problematiku pramenné základny.

V archivních fondech čeká na své vytěžení ze strany etnologie velké množství druhů písemných a ikonografických pramenů. Je však nutné si uvědomit, že jejich rozšíření a četnost se mění v čase i prostoru. Tím je míněno, že určité druhy pramenů se mohou vyskytovat pouze v daném regionu po určité období, některé typy pramenů jsou rozšířeny obecněji a mají poměrně dlouhou kontinuitu výskytu. Mezi prameny uloženými v archivech nacházíme *materiály úřední* (institucionální) i *neúřední* (osobní) *povahy*, různé individuální rukopisy, které mohou být v užším slova smyslu literárními uměleckými díly. Úřední typy pramenů produkovaly nejrůznější orgány světské i církevní správy na mnoha úrovních a právě na základě provenienčního principu jsou v archivech uloženy. Nalézáme zde urbáře, pozemkové knihy, matriky, různé účetní knihy, konvoluty úředních listin apod. Jiný typ pramenů zpravidla nacházíme v tzv. pozůstalostních fondech různých osobností. Tyto fondy mohou obsahovat např. osobní deníky, vzpomínky, poznámky, rukopisy literárních děl nebo vědeckých prací, kresby, skici, náčrtky a mnoho dalších druhů pramenů. Fondy spolků a různých společností mohou dle své působnosti obsahovat smíšeně archiválie úřední i neúřední atp.

⁴³ Sahlins, Marshall: *Islands of History*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1985, s. vii.

K jednotlivým druhům písemných pramenů existuje již poměrně bohatá literatura, která se jim věnuje z různých úhlů pohledu.⁴⁴ S odkazem na tuto literaturu zmíníme pouze pět druhů písemných pramenů, které bývají v českém prostředí při studiu historické vesnice nejčastěji používány.

Urbáře

Urbář, případně *Salbuch*, představuje nejstarší, obecně rozšířený typ písemných pramenů pro poznání venkova. Na Moravě známe nejstarší dochovaný urbář z počátku 15. století, nejstarší český pak z konce 13. století.⁴⁵ Jako urbáře se označují nejčastěji knižně vedené soupisy povinností vůči vrchnosti, které jsou členěny na odvody naturální a finanční. Druhá podoba urbáře – účet – obsahovala také jmenovitý rozpis konkrétních držeb a plateb.⁴⁶ Urbáře jsou primárně členěny podle jednotlivých vsí a dále pak podle hospodářství, identifikovaných jménem hospodáře. Zde uvedenou výši platů vrchnosti doplňují data, kdy se mají odvádět. Nejčastěji to bylo ke sv. Jiří a sv. Václavu. Z dalších poddanských závazků zde také nalezneme údaje o robotě. Jazykem nejstarších urbářů byla latina, později se v nich, obdobně jako v dalších úředních písemnostech, prosazovala čeština a němčina.

Studiem urbářů se jako první český historik zabýval Václav Vladivoj Tomek (1818–1905).⁴⁷ Některé nejstarší české urbáře byly publikovány edičně a jsou v současnosti dostupné také on-line.⁴⁸ Pro poznání urbářů v Čechách hrají svoji roli práce Františka Grause,⁴⁹ na Moravě a ve Slezsku sumarizuje problematiku tohoto pramene relativně nedávno zpracovaný katalog urbářů.⁵⁰ Katalog obsahuje důležité informace o urbářích jako je jméno celku, pro který byl urbář zhotoven, jeho uložení, popis jednotky, dataci, obsah (lokality uvedené v urbáři), případné edice urbáře nebo dostupnou související literaturu.

⁴⁴ Doušek, Roman a kol.: *Archivní prameny v etnologickém výzkumu I. Etnologické příručky 6*. Brno: MU, 2014; Myška, Milan – Zářický, Aleš (eds.): *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1–2*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2008–2010.

⁴⁵ Urbář pražského biskupství z roku 1290 a urbář kláštera ve Žďáru nad Sázavou z roku 1407. Remeš, Václav: *Urbář*. In: Týž: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha: Libri, 2005, s. 290.

⁴⁶ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany: H&H, 2002⁴, s. 241.

⁴⁷ Tomek, Václav Vladivoj: *Urbář kláštera Strahovského složený roku 1410*. PA 2, 1856, s. 72–88.

⁴⁸ Truhlář, Josef (ed.): *Urbář zboží rožmberského z roku 1379*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1880. Emler, Josef (ed.): *Zlomek urbáře kláštera hradištského*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1884. On-line zpřístupnění na webu *Centra mediévistických studií. Czech medieval sources*. Dostupné z: <http://147.231.53.91/src/index.php>. Další on-line přístupnou edicí jsou urbáře strážnického panství. Pajer, Jiří (ed.): *Urbář panství Strážnice z roku 1671 I*. Strážnice: NÚLK, 2010. In: Edice historických pramenů panství Strážnice. Dostupné z: <http://www.nulk.cz/Informace.aspx?sid=609>.

⁴⁹ Graus, František: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I–II*, c. d.

⁵⁰ Řezníček, Jan: *Moravské a slezské urbáře po 1372/před 1407–1771 (1849)*. Katalog. Praha: Odbor archivní správy Ministerstva vnitra ČR, 2002.

Pozemkové knihy

Pozemkové knihy nebo též *purkrechtní knihy*, *gruntovní knihy*, *gruntovnice* evidovaly poddanské zakoupené pozemkové držby a jejich změny. Vedly je patrimoniální kanceláře, a to až do 1. července 1850, kdy tuto úlohu převzal od vrchnostenských úřadů stát.⁵¹ Nejstarší dochovaná pozemková kniha pochází z roku 1472 z Litoměřicka,⁵² častěji jsou dochované až od 16. století. V období do 17. století se označovaly jako *purkrechtní knihy*, název *gruntovní kniha* nebo *gruntovnice* je mladší. Kromě zápisů o držbě a změně zákupní držby a platbách (*vejruňku*) dědicům najdeme v pozemkových knihách i některé další údaje, např. svatební smlouvy se soupisy majetku. Informace a jejich forma se pochopitelně mohou v jednotlivých knihách značně odlišovat, protože neexistovalo jednotné závazné pravidlo pro tvorbu zápisů. Obecně lze však říci, že pozemkové knihy jsou bohatým zdrojem informací o hospodářských poměrech venkova, o právních a kulturních zvyklostech a genealogických souvislostech.

Pro poznání pozemkových knih jsou zásadními práce Vladimíra Procházky,⁵³ z mladších autorů pak můžeme zmínit Bronislava Chocholáče⁵⁴ a k on-line studiu pozemkových knih poslouží edice Jiřího Pajera.⁵⁵

Katastry

Katastry jsou soupisy poddanské půdy, na jejichž základě se odváděla daň. Nejstarší katastr v Čechách, *berní rula*, pochází z let 1653–1656.⁵⁶ Její obdobu na Moravě představovala první *lánová vizitace* z let 1656–1658, která se však dochovala pouze ve fragmentech. Navazovala na ni *druhá lánová vizitace* z let 1669–1679, která se stala základem pro *lánové rejstříky*.⁵⁷ Jelikož první katastry vznikaly podle informací dodaných vrchností, nacházely se v nich značné nepřesnosti, a proto se přikročilo ke zhotovení tzv. *tereziánského katastru*. Jako podklady k němu sloužily tzv. *fáse*, které byly poddanské, vrchnostenské a duchovenské. Tereziánský katastr vznikl nejdříve v Čechách, a to v roce 1749 a druhý roku 1757. Tyto opět

⁵¹ K tomuto datu dochází ke zrušení patrimoniální správy a pozemkové knihy jsou předány okresním úřadům. V roce 1875 pak byly zavedeny *jednotné pozemkové knihy*. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 254.

⁵² Zde můžeme ještě zmínit náznak směřování k pozemkovým knihám v gruntovnici ostrovského kláštera z roku 1390. *Tamtéž*, s. 250.

⁵³ Procházka, Vladimír: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, c. d.

⁵⁴ Chocholáč, Bronislav: *Selské peníze*, c. d.

⁵⁵ *Edice historických pramenů panství Strážnice*. Dostupné z: <http://www.nulk.cz/Informace.aspx?sid=609>.

⁵⁶ Srov. Červený, Václav – Červená, Jarmila: *Berní rula: generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i dosud nevydaným) berní ruly z roku 1654, doplněný (tam, kde se nedochovaly) o soupis poddaných z roku 1651*. Praha: Libri, 2003.

⁵⁷ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 254.

ne příliš přesné katastry evidující poddanskou půdu (*rustikál*) doplnil roku 1756 katastr vrchnostenský (*dominikál*).⁵⁸ Moravský *tereziánský katastr* vznikl později a v platnost vešel v letech 1759–1768. Nové, přesnější měření, se stalo podkladem pro *Josefínský katastr* z let 1785–1789, který odstranil dvoukolejnost evidence rustikálu a dominikálu.⁵⁹ Na základě přesných trigonometrických měření je však vypracován až tzv. *stabilní katastr* doplněný plánovou dokumentací, tzv. *indikačními skicami*.⁶⁰ Tento katastr vznikl v letech 1824–1843.⁶¹ V české historiografii stál na počátku zájmu o využití katastrů Josef Pekař, který je využíval jako podpůrný materiál pro zmiňovanou *Knihu o Kosti* a v několika dílčích studiích výzkum katastrů prezentoval.⁶² Vznikly také edice moravských katastrů, které zpracovávali František Matějek,⁶³ Jiří Radimský a Miroslav Trantírek.⁶⁴

Matriky

Termín matrika označuje úřední knihu, do níž jsou z určitého důvodu zapisována jména osob tak, aby splňovala evidenční potřeby dané instituce. Ze středověku připomeňme např. matriky členů univerzit. Od tridentského koncilu (1545–1563) bylo katolickým farářům uloženo vést matriky svatebčanů a jejich svědků, ke kterým přibývaly další matriky, např. narození a úmrtí.⁶⁵ Vedle toho vznikaly matriky vojenské, židovské, protestantské atp. Matriky se však objevovaly i přes zmíněné nařízení postupně. V Čechách se s nejstaršími matrikami

⁵⁸ Tzv. *exequatorium dominicale*.

⁵⁹ *Tamtéž*, s. 260.

⁶⁰ Indikační skici jsou dostupné ke studiu on-line na webu MZA. Dostupné z: Moravský zemský archiv v Brně, D 9, Indikační skici. Dostupné z: <http://www.mza.cz/indikacniskici/>.

⁶¹ Kvaček, Robert: *Pisemné prameny*. In: Hroch, Miroslav a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Praha: SPN, 1985, s. 149; Vykoupil, Libor: *Berní rula. Lánové rejstříky. Tereziánský katastr*. In: Týž: *Slovník českých dějin*. Brno: Georgetown, 1994, s. 22, 156, 316; Remeš, Václav: *Berní rula. Josefínský katastr. Lánové rejstříky. Stabilní katastr. Tereziánský katastr*. In: Týž: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha: Libri, 2005, s. 34, 104, 134, 259, 282; Maur, Eduard: *Katastry 18. století (tereziánský katastr český a moravský, karolínský katastr slezský, josefský katastr)*. In: Myška, Milan – Zářický, Aleš a kol.: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2, c. d.*, s. 45.

⁶² Pekař, Josef: *České katastry 1654–1789. 1. Berní rolla 1653–1655. 2. Boj o berní rollu. Revisitace. 3. Katastr z r. 1683–1684. 4. České daně v l. 1652–1748. 5. První katastr tereziánský*. ČČH 19, 1913, s. 1–56, 149–192, 301–344; Týž: *České katastry 1654–1789. Desetiletý recess z r. 1748. Druhý katastr tereziánský. Panský katastr z r. 1756–7. Číselné výsledky katastrů z r. 1757. Otázka reformy katastrální od r. 1757 až do katastru josefínského*. ČČH 20, 1914, s. 20–73, 263–296, 397–468; Týž: *České katastry (dokončení)*. ČČH 22, 1916, s. 68–97; knižně pak Týž: *České katastry 1654–1789. Se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*. Praha: Historický klub, 1915.

⁶³ Matějek, František (ed.): *Lánové rejstříky Brněnského kraje z let 1673–1675*. Praha: Tisková, ediční a propagační služba místního hospodářství, 1981; Týž (ed.): *Lánové rejstříky Jihlavského a Znojemského kraje z let 1671–1678*. Praha: Tisková, ediční a propagační služba místního hospodářství, 1983; Týž (ed.): *Lánové rejstříky hradištského kraje z let 1669–1671*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1984; Týž (ed.): *Lánové rejstříky Olomouckého kraje z let 1675–1678*. Olomouc: Okresní úřad v Olomouci, 1994.

⁶⁴ Radimský, Jiří – Trantírek, Miroslav: *Tereziánský katastr moravský. Prameny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy*. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1962.

⁶⁵ Remeš, Václav: *Matrika*. In: Týž: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, c. d., s. 147–148.

setkáváme v polovině 16. století,⁶⁶ nejstarší moravská matrika je dochována z roku 1571. Obě tyto matriky jsou protestantské. Běžně se s matrikami v českých zemích setkáváme až od poloviny 17. století. Zprvu také měly nejednotný způsob vedení. Sjednotily je až reformy Josefa II. Starší matriky, tzv. mrtvé, jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy, státních oblastních archivech v Praze, Plzni, Třeboni, Zámrsku a Litoměřicích a v zemských archivech v Brně a Opavě. Židovské matriky⁶⁷ uchovává Národní archiv v Praze a vojenské matriky Vojenský historický archiv (součást Vojenského ústředního archivu).⁶⁸ V souvislosti s digitalizačními trendy je v současnosti stále více matrik dostupných přes webové rozhraní. Vstupy do digitalizovaných matrik bývají uvedeny na internetových stránkách patřičných archivů nebo přímo z portálu matrik *Acta publica*.⁶⁹

První zájem o matriky, který šel nad rámec genealogického využití, projevil Josef Vítězslav Šimák, nabádající k důsledné analýze dat z matrik pro využití studia populačního vývoje, náboženských a národnostních poměrů. Rozvoj dalšího zájmu o matriky přinesl vznik zmiňované historické demografie, která se zabývá studiem populací v průběhu dějin.

Soupisy obyvatelstva

Jako soupisy obyvatelstva, zvané též *Mannschafsbuch* či *Seelenregister* označujeme celou řadu archivních pramenů. Obecně se jedná o zápisy stavu populace k určitému datu, dle určitých kritérií, které se liší na základě požadavků instituce pořizující daný soupis. Tyto soupisy mohly obsahovat údaje o hospodáři a hospodyni, případně dětech nad 10 let věku, výjimečně i mladších.⁷⁰ Pozornost mnoha badatelů přitahuje projekt soupisu obyvatelstva podle víry, který byl realizován v Čechách po třicetileté válce kvůli zjištění počtu obyvatel hlásících se ke katolické víře.⁷¹ Roku 1651 tak měli krajští hejtmani zajistit podle přesných formulářů tento soupis. Dozvídáme se z nich řadu zajímavých informací: jméno hospodáře, jeho postavení a povolání, rodinný stav, rodinné příslušníky, vyznání a případně i čeled', tovaryše nebo učně při daném hospodářství a jejich věk. Na rozsáhlejších panstvích zajišťovaly tuto akci vrchnostenské kanceláře, v menších celcích písaři či sami majitelé statků a ve městech městská rada. Sčítání se však stále protahovalo a tak nesplnilo očekávání.

⁶⁶ Vůbec nejstarší takovouto matrikou je jáchymovská matrika sňatků z roku 1531. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 249.

⁶⁷ Židovské matriky byly vedeny od roku 1784. *Tamtéž*, s. 249.

⁶⁸ Bartůněk, Václav: *Historický vývoj matrik*. Časopis Rodopisné společnosti 12, 1940, s. 6–17.

⁶⁹ *Acta publica*. Dostupné z: www.actapublica.eu.

⁷⁰ Např. na schwarzenberských panstvích tyto soupisy zahrnovaly i děti právě narozené. Remeš, Václav: *Soupis obyvatelstva*. In: Remeš, Václav: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, c. d., s. 257–258.

⁷¹ Remeš, Václav: *Soupis obyvatelstva*, c. d., s. 258.

Soupisy jsou nyní edičně zpracovány.⁷² Kromě tohoto celozemského sčítání se můžeme setkat se soupisy obyvatel panství vzniklých aktivitou vrchnostenských úřadů, které mají různou kvalitu, a tudíž i různou vypovídací hodnotu.

První oficiální státem řízené sčítání obyvatelstva proběhlo v letech 1753 a 1754. Od této doby pokračovalo v krátkých intervalech dále až do současnosti. Počátek moderního podrobného sčítání lidu se datuje do roku 1857. Další sčítání následovala v českých zemích v letech 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921, 1930, 1950 a ve zhruba desetiletých intervalech pokračují až do současnosti.⁷³ Vedle citované literatury mohou posloužit k seznámení s tímto druhem pramenů např. digitalizované sčítací archy z roku 1869 z Tachova on-line dostupné prostřednictvím portálu *Porta fontium*,⁷⁴ nebo stejně dostupné vybrané sčítací operáty z jihočeských archivů od roku 1857 až do roku 1921 (mladší nejsou s ohledem na ochranu osobních údajů veřejnosti přístupné) na stránkách *Digitálního archivu SOA v Třeboni*.⁷⁵

Vedle výše zmíněných se můžeme v archivech setkat s celou řadou dalších druhů písemných pramenů, které mohou pro etnologii představovat pozoruhodný zdroj dat. Z hlediska dějin české etnologie se jedná zejména o prameny dokumentující historickou vesnici, tedy např. o výsledky poddaných týkající se protireformačního úsilí církve, nebo soudobou úřední dokumentaci lidového sektářství a náboženských odchylek.⁷⁶ Dalším významným pramenem mohou být pamětní knihy (kroniky), které se častěji objevují od 19. století, i když jejich rozšíření je až do roku 1920 stále nepravidelné. Lze zmínit taktéž normativní prameny (nařízení, patenty aj.), pozůstalostní soupisy, účetní materiál obcí, různorodou vrchnostenskou

⁷² Čáňová, Eliška (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Loketsko*. Praha: Státní ústřední archiv, 1993.

⁷² Pazderová, Alena (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Boleslavsko, sv. 1–2*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994; Sedláčková, Helena – Zahradníková Magda (eds.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Bechyňsko, sv. 1–3*. Praha: Státní ústřední archiv, 1997; Zahradníková, Magda – Štrejnová, Eva (eds.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Žatecko, sv. 1–3*. Praha: Státní ústřední archiv, 1997; Tytíž (eds.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Čáslavsko*. Praha: Státní ústřední archiv, 1999; Matušiková, Lenka – Kukánová, Zlataše – Zahradníková, Magda: *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko-Bydžovsko, sv. 1–4*. Praha: Státní ústřední archiv, 2000; Matušiková, Lenka (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko*. Praha: Státní ústřední archiv, 2001; Zahradníková, Magda (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Plzeňsko-Klatovsko, sv. 1–2*. Praha: Státní ústřední archiv, 2003; Klímová, Helena (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Berounsko*. Praha: Národní archiv, 2007; Pazderová, Alena (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Rakovnicko*. Praha: Národní archiv, 2008; Klímová, Helena (ed.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Kouřimsko*. Praha: Národní archiv, 2008.

⁷³ Remeš, Václav: *Sčítání lidu*. In: Týž: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, c. d., s. 247–248; Srov. Nesládková, Ludmila: *Sčítací operáty z moderního sčítání obyvatel*. In: Myška, Milan – Zářícký, Aleš a kol.: *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku*, c. d., s. 49–50.

⁷⁴ *Porta fontium*. Dostupné z: <http://www.portafontium.cz/>.

⁷⁵ *Digitální archiv SOA v Třeboni*. Dostupné z: <http://digi.ceskearchivy.cz/>.

⁷⁶ Viz např. Adámek, Karel Václav: *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. I–II*. Praha: ČAVSU, 1911, 1922; Rezek, Antonín – Šimák, Josef Vítězslav: *Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX. I–II*. Praha: ČAVU, 1927, 1934.

agendu aj. V archivech se ale také nalézá velké množství pro etnologii zajímavých ikonografických pramenů – např. fotografií, plánů, map, vedut aj.

Výzkumný prostor, jeho organizace a orientace v něm

Do kontaktu s písemnými prameny se etnolog dostává v rámci realizace etnografického výzkumu v terénu i v paměťových institucích typu muzeí a archivů. Bez ohledu na vlastníka jednotlivých písemných pramenů a jejich uložení k nim přistupuje badatelsky stejně, použité metody a zapojené dovednosti jsou odvislé od písemného pramene – jeho formální a obsahové stránky, resp. závisejí na výzkumné otázce. I když tedy z hlediska výzkumu nehraje žádnou roli, kde je písemný pramen uložen, s ohledem na deponování nejpočetnějšího a faktograficky nejhodnotnějšího souboru písemných pramenů dokumentujícího historickou vesnici musíme na tomto místě věnovat pozornost českým a moravským archivům a jejich správě.

Archivy a archivnictví

Úloha archivů jako jednoho z typů paměťových institucí spočívá v uchovávání, opečovávání, evidování a zpřístupňování *archiválií*, tedy historických písemných pramenů trvalé hodnoty. Jedná se o písemnosti různých typů původců – státních, krajských, městských a obecních orgánů a jiných právnických či fyzických osob. *Archivnictvím* se rozumí vědní obor, který se zabývá archivy jako takovými a veškerou problematikou s nimi spojenou. Archivnictví velmi úzce souvisí s pomocnými vědami historickými a některými dalšími obory. Zabývá se zejména metodologií výzkumů archiválií, jejich ochranou a interpretací. V současnosti se do popředí dostávají také nové oblasti působnosti související s rozvojem moderních technologií.

Naléhavými se stávají otázky dlouhodobého uchovávání a prezentace archiválií konvertovaných z analogové do digitální podoby.⁷⁷

Struktura archivů v České republice

Síť archivů řídí jako nejvyšší orgán Odbor archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra České republiky. Archivy se člení na veřejné a soukromé. Mezi veřejné se řadí Národní archiv, sedm státních oblastních archivů (jejichž součástí jsou státní okresní archivy), pět městských archivů a přibližně dvacet archivů specializovaných.⁷⁸

Odbor archivní správy zajišťuje zejména chod archivů, rozvoj archivních koncepcí, metodickou činnost a tvorbu archivní legislativy, pečuje o národní archivní dědictví, archivní kulturní a národní kulturní památky, eviduje archivní fondy České republiky a vydává dvě periodika – *Sborník archivních prací* a *Archivní časopis*. Komplexně tedy postihuje veškeré náležitosti týkající se archivů a péče o archiválie.

Obr. 06

Badatelna archivu Moravského zemského muzea, 2014, foto Moravské zemské muzeum.

*Národní archiv*⁷⁹ (NA) je největším archivem v České republice. Sídlí v nových prostorách archivního areálu na pražském Chodovci, které sdílí spolu se Státním oblastním archivem v Praze a Archivem hlavního města Prahy. Jako další pracoviště Národního archivu slouží budova na třídě Milady Horákové v Praze 6. Druhým největším archivem je *Moravský zemský archiv*⁸⁰ (MZA) a jeho působnost spadá do krajů Vysočina, Jihomoravského a Zlínského. Hlavní budova se nachází v Brně na Palachově náměstí poblíž kampusu Masarykovy univerzity. Dále do struktury MZA patří patnáct státních okresních archivů ve všech krajích působnosti MZA. Do působnosti *Zemského archivu v Opavě*⁸¹ spadají kraje Olomoucký a Moravskoslezský. Je třetím největším archivem a jeho hlavní sídlo se nachází

⁷⁷ Problematikou digitalizace nejen z pohledu archivů, ale i dalších paměťových institucí se zabývá každoroční mezinárodní konference *Archivy, knihovny, muzea v digitálním světě*, kterou již léta pořádá Svaz knihovníků a informačních pracovníků (SKIP) ve spolupráci s Národním archivem. Výstupy jednotlivých konferencí v podobě prezentací ve formátu MS Powerpoint jsou ke stažení na webových stránkách projektu s odkazy na všechny předchozí ročníky. *Svaz knihovníků a informačních pracovníků*. Dostupné z: <http://www.skipcr.cz/akce-a-projekty/akce-skip/13.-konference-archivy-knihovny-muzea-v-digitalnim-svete-2012>.

⁷⁸ Počet specializovaných archivů se může měnit dle udělených akreditací, aktuální adresář archivů je pak dostupný z: <http://www.cesarch.cz/adresar.php>.

⁷⁹ Viz též *Národní archiv*. Dostupné z: www.nacr.cz.

⁸⁰ Viz též *Moravský zemský archiv*. Dostupné z: www.mza.cz.

⁸¹ Viz též *Zemský archiv v Opavě*. Dostupné z: www.archives.cz.

ve Sněmovní ulici v Opavě. *Státní oblastní archiv v Litoměřicích*⁸² spravuje státní okresní archivy Libereckého a Ústeckého kraje, *Státní oblastní archiv v Zámrsku*⁸³ východočeské archivy, *Státní oblastní archiv v Praze*⁸⁴ středočeské archivy, *Státní oblastní archiv v Plzni*⁸⁵ archivy v Plzeňském a Karlovarském kraji a *Státní oblastní archiv v Třeboni*⁸⁶ jihočeské archivy, včetně samotného třeboňského archivu, který se pro bohatost svých fondů z přilehlých dominií dočkal označení za Mekku českých archivářů.

Pouze Praha, Brno, Ostrava, Plzeň a Ústí nad Labem disponují samostatnými *městskými archivy*. Uchovávají zejména písemnosti týkající se samosprávy a různých úřadů, hospodářských a společenských činností na území toho kterého města (např. cechy, spolky, společenstva, církve), ale také bohatou fotodokumentaci či pozůstalosti osobností, jejichž význam, činnost i zájem mohl přesahovat hranice toho kterého města.

Jako *specializované archivy* se označují archivy některých veřejnoprávních původců – např. archivy Kanceláře prezidenta republiky, Pražského hradu, poslanecké sněmovny, senátu, archivy některých univerzit, muzeí a galerií. Poslední skupinou v rámci archivní sítě v České republice představují *archivy soukromé*. Jejich zřizovateli jsou nejčastěji právnické osoby jako firmy nebo politické strany.

Archivní legislativa v České republice

V posledních několika letech prošla česká archivní legislativa poměrně bouřlivým vývojem. Reagovala na společenské změny ale také na pokrok a rozvoj informačních technologií. Základem systému současné archivní legislativy je zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě. S tímto zákonem pak souvisí několik dalších zákonů, které však již nejsou z hlediska badatele tolik podstatné.⁸⁷ Se zákonem č. 499/2004 Sb. pak nutno zmínit ještě prováděcí vyhlášky č. 645/2004 Sb. a č. 259/2010 Sb.

Úloha současné archivní legislativy leží v komplexní *ochraně stávajících archiválií* a jejich *prezentaci* odborné i laické veřejnosti. Dále se zabývá systemizací ochrany a archivace současných dokumentů. Této činnosti se věnuje *předarchivní péče*, kterou dozorují a metodicky zaštiťují nejvýznamnější archivní instituce dle své oblastní působnosti. Součástí předarchivní péče je spisová služba, jejíž vedení v rámci platných norem představuje

⁸² Viz též *Státní oblastní archiv v Litoměřicích*. Dostupné z: www.soalitomerice.cz.

⁸³ Viz též *Státní oblastní archiv v Zámrsku*. Dostupné z: <http://vychodoceskearchivy.cz/zamrsk/>.

⁸⁴ Viz též *Státní oblastní archiv v Praze*. Dostupné z: www.soapraha.cz.

⁸⁵ Viz též *Státní oblastní archiv v Plzni*. Dostupné z: www.soaplzen.cz.

⁸⁶ Viz též *Státní oblastní archiv v Třeboni*. Dostupné z: www.ceskearchivy.cz/.

⁸⁷ Jsou to zákony č. 413/2005 Sb., č. 444/2005 Sb., 112/2006 Sb., č. 181/2007 Sb., č. 296/2007 Sb., č. 32/2008 Sb., č. 190/2009 Sb., č. 227/2009 Sb. v kompletním znění po č. 243/2010 Sb., č. 424/2010 Sb. a č. 167/2012 Sb.

povinnost zejména pro veřejnoprávní původce, kteří jsou v zákoně jmenovaní. Tito původci⁸⁸ pak umožňují pověřeným archivům výběr archiválií pro uložení v akreditovaných archivech. Na základě provenienčního principu, tedy od jediného původce, pak vznikají jednotlivé archivní fondy. Další možností uspořádání archivního fondu je tzv. princip pertinenční, kdy se archiválie uspořádávají podle obsahových souvztažností a bez ohledu na jejich původce. Tohoto způsobu se však užívá jen zřídka.

Archivní pomůcky

V rámci archivního výzkumu je nezbytné věnovat náležitou pozornost přípravným fázím, během nichž dochází k formulaci výzkumné otázky v korelaci s potenciální výzkumnou základnou, tedy dochovanými písemnými prameny. Základní pomůckou v těchto přípravných fázích jsou *průvodce po archivních fondech*, které slouží k orientaci v archivních fondech jednotlivých archivů a které publikovala většinu archivů v ČR. Problémem může však být neaktuálnost těchto průvodců. Někdy tak nemusí obsahovat např. nově nabyté nebo nově zpracované a zpřístupněné fondy a sbírky. Průvodce po archivních fondech v úvodu seznamuje s dějinami příslušného archivu a dále obsahuje informace o jednotlivých fondech, jejich původci, historii, rozčlenění, uspořádání, rozsahu a přístupnosti fondu. Průvodce bývá také opatřen rejstříkem osobních jmen, míst a také rejstříkem věcným.⁸⁹

Aktuální stav archivních fondů by měl být uveden v systému PEVA. Jedná se o databázi veškerých archivních fondů, která se pravidelně aktualizuje. Jsou zde uvedeny fondy uložené jak v archivech, tak i v kulturně vědeckých institucích jako jsou muzea, knihovny, vysoké školy atp. Dále databáze obsahuje i fondy uložené u právnických nebo fyzických osob. Dodávání aktuálních dat do tohoto systému ukládá institucím s archivními fondy zákon o archivnictví a spisové službě. Databáze se nachází na webových stránkách Archivní správy ministerstva vnitra ČR.⁹⁰ V této databázi se nacházejí některé základní informace o fondu. Je zde uveden název, místo uložení, metráž, stav zpracování, dostupné archivní pomůcky (inventář fondu), jméno původce, časový rozsah fondu, jeho stručný popis a přístupnost

⁸⁸ Původce archivního fondu je fyzická nebo právnická osoba, z jejíž činnosti archivní fond vznikl.

⁸⁹ Viz např. Kocman, Alois – Musilová, Milada – Pletka, Václav – Radimský, Jiří – Švábenský, Mojmír – Trantírek, Miroslav – Urbánková, Libuše – Wurmová, Milada: *Průvodce po Státním archivu v Brně*. Brno: Krajské nakladatelství v Brně, 1955; nejnověji pozoruhodná a velmi užitečná příručka Kahuda, Jan (red.): *Průvodce po Rakouském státním archivu ve Vídni pro českého návštěvníka*. Praha – Dolní Břežany: Národní archiv – Scriptorium, 2013.

⁹⁰ Obsahuje popis databáze s rozcestníkem na dílčí vysvětlení pojmů a oblastí archivní správy. *Archivní fondy a sbírky v České republice*. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/clanek/archivni-fondy-a-sbirky-v-ceske-republice-386553.aspx>. Vlastní vyhledávací formuláře jsou dostupné z: <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/default.aspx>.

fondu. Badatel však musí počítat s tím, že tento záznam o přístupnosti je pouze orientační a je dobré se předem v archivu informovat o dostupnosti daného fondu badatelům. Fond sice může být označen jako přístupný, avšak jeho dočasná nedostupnost (kupříkladu z důvodu inventury nebo reinventarizace fondu) nebývá v systému uvedena. Před návštěvou archivu je také vhodné se alespoň rámcově s badatelským řádem archivu a ceníkem poskytovaných služeb. Ceník vychází ze zákonné normy a je tudíž pro všechny archivy stejný, lišit se však může šíře poskytovaných služeb odvislá od technického vybavení archivu.

Obr_07

Uložení archiválií v kartonech, archiv Moravského zemského muzea, 2014, foto Moravské zemské muzeum.

V systému lze vyhledávat podle mnoha kritérií. Velmi obecné fulltextové vyhledávání může samozřejmě předkládat značně široké spektrum výsledků, které badateli komplikují nalezení výsledků relevantních. Proto je dobré své dotazy blíže specifikovat. Upřesnit vyhledávání časovým rozsahem, omezením na původce, u kterých předpokládáme důležité informace pro náš výzkum atp. Ve vyhledávacím formuláři můžeme pak detailněji precizovat požadavky např. vyhledáním přesného textu, alespoň jednoho slova z něj atp.

Informace získané z průvodce po archivních fondech nebo z on-line databáze PEvA nám tedy poskytují rámcový přehled o materiálech týkajících se našeho výzkumu. Detailnější informace pak získáme z dalších archivních pomůcek.⁹¹ Mezi tyto pomůcky patří různé druhy inventářů, katalogy, rejstříky, soupisy dokumentů nebo popisy fondů. Inventáře mohou být dostupné v listinné nebo digitální podobě, přičemž archiv nebo kulturně vědecké instituce, která popisované archiválie vede v základní, druhotné nebo ústřední evidenci Národního archivního dědictví (NAD) vždy uchovává příslušnou archivní pomůcku v listinné podobě. Badatel stále musí počítat zejména s inventáři listinnými, které jsou většinou k dispozici pouze přímo v daném archivu, ve výjimečných případech pak byly publikovány.⁹² On-line dostupné inventáře se váží zejména k určitým projektům, jako jsou např. digitalizace matrik. Z inventáře badatel získává odkaz na konkrétní archiválie specifikované signaturou, inventárním číslem, případně archivním kartonem, ve kterém je materiál uložen. Na základě těchto údajů je badateli archiválie předložena ke studiu. Kromě uvedených typů je za archivní

⁹¹ Stručná charakteristika archivních pomůcek viz *Archivní pomůcky*. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/clanek/archivni-pomucky.aspx>.

⁹² Např. Skutil, Jan – Chalupa, Lubomír: *Archiv města Boskovic (1463–1945). Katalog. Inventář*. Blansko: Okresní archiv Blansko, 1973; Zachová, Irena – Petr, Stanislav: *Soupis sbírky rukopisů bývalého Františkova muzea – fondu G 11 Moravského zemského archivu v Brně*. Praha: Masarykův ústav – Archiv AV ČR, 2010.

pomůcku možno považovat edici pramenů, pokud jsou v ní zveřejněny pouze archiválie instituce, která tuto edici vydala.

Témata archivního výzkumu

Z již uvedeného vyplynulo, že tematika archivního výzkumu v etnologii je značně odvislá od dochované pramenné základny, přičemž obecně platí, že čím jdeme dále do minulosti, tím máme pro výzkum k dispozici méně pramenů. Pro inspiraci a bez snahy o vyčerpávající obraz navrhneme několik tematických celků, do nichž lze vzhledem k dochované pramenné základně směřovat výzkum, i když i tuto možnost může značně redukovat metodologická orientace a specifikace otázky výzkumu – připomeneme, že jednotlivé jevy, skutečnosti, předměty můžeme zkoumat z různých úhlů pohledu a níže zmiňované prameny nemusejí být pro všechny tyto aspekty stejně sdílné (např. matriky nás informují o úmrtích, věku a jménu zemřelého, někdy též zaznamenávají příčinu úmrtí, profesi zemřelého apod., ale o pojmání smrti se z nich v podstatě nedozvíme nic).

1/ Sociální struktura obyvatel historické vesnice – jak již zaznělo, matriky, sčítací operáty a různorodé soupisy obyvatelstva představují solidní pramennou základnu pro výzkum sociální struktury celých vesnických komunit, jednotlivých domácností i rodin, jejich změn, migrací i vytváření různorodých sociálních sítí. Pozemkové knihy, svatební smlouvy či sirotčí registra mohou být při tomto výzkumu také využity, resp. mohou doplňovat mnohé informace o příbuzenském systému.

2/ Politická struktura obyvatel historické vesnice – zápisy z obecních hromad a obecních zastupitelstev, obecní účty, později obecní kroniky, agenda vrchnostenského úřadu, soudní spory s vrchností, agenda správních úřadů aj. mohou sloužit pro výzkum fungování vesnických komunit (obcí), či pozic jednotlivých členů uvnitř nich, ale také pro výzkum postavení obce ve vyšší struktuře – v panství, či okresu, v rozličných časových rovinách.

3/ Ekonomika vesnických domácností – písmácké zápisy, katastry, urbáře, poručnické výkazy, pozemkové knihy, pozůstalostní soupisy aj. nás mohou informovat o ekonomické produktivitě hospodářství, ale také výdajích, ať již v objemu, či konkrétní skladbě, která odhaluje způsob života jeho obyvatel i chodu hospodářství.

4/ Způsob hospodaření, chov dobytka – písmácké zápisy, urbáře, katastry, pozůstalostní soupisy, vceňovací a některé sčítací operáty, soupisy škod, sirotčí a pozemkové knihy, poručnické výkazy, obecní kroniky a účty aj. nás mohou informovat o v lokalitě i hospodářstvích pěstovaných plodinách a chovaných zvířatech, systému hospodaření, skladovaných zásobách atp.

5/ Dům, jeho vybavení, strava – různorodé ikonografické prameny, indikační skici, plány, obecní agenda, pozůstalostní soupisy, soupisy výdajů, svatební smlouvy, různá trestněprávní a obecní agenda, vceňovací a některé sčítací operáty představují jen výběr pramenů, které je možné využít při výzkumu vzhledu domu, jeho dispozičního uspořádání a vybavení, stejně jako stravy.

6/ Oděv – různorodé ikonografické prameny, pozůstalostní soupisy, různá trestněprávní a vrchnostenská agenda aj. mohou badatele informovat o výrobě textilií v domácnostech, souborech oděvů jednotlivce i o jednotlivých oděvních součástkách a celých kompletech.

7/ Religiozita a magie – magické rukopisy, tištěná phylacteria, soupisy zázraků na poutních místech, písmácké zápisy, devoční kramářské tisky, kramářské písně, rukopisné modlitební knížky, různorodé tisky a trestněprávní, vrchnostenská i církevní agenda představují jen výběr z potenciální pramenné základny pro výzkum náboženství a magie v prostoru historické vesnice.

8/ Festivity – diária, kroniky, účty různorodých institucí a organizací, ale také památeční spisy a tisky, ikonografické prameny aj. mohou být využity při výzkumu různorodých festivit – církevních, městských, cechovních atd.

9/ Obchod – trhové smlouvy, ikonografické prameny, kalendáře, patenty, vrchnostenská, správní i samosprávní agenda, písmácké zápisy, ale také řada jiných dokumentů mohou sloužit k výzkumu obchodu, jeho příležitostí, obchodovaných komodit a jejich cen, původu zboží a obchodníků a řady dalších souvisejících otázek.

10/ Sexualita – matriky a trestněprávní agenda mohou sloužit k výzkumu dobové sexuality i jejího pojmání.

11/ Historická kulturní krajina – různé mapy, plány, ikonografické prameny či popisy hranic panství, písmácké zápisy aj. mohou být využity při výzkumu historické kulturní krajiny a její skladby.

12/ Jedinec v osidlech dobové kultury – celá řada pramenů od trestněprávních až po různorodé ego-dokumenty (dopisy, deníky aj.) dokládá myšlení i jednání historických jedinců, které jsou realizací dobové kultury. Tuto perspektivu zcela nemůžeme ztotožnit s emickým přístupem, neboť jistě mnoho ve svém myšlení a jednání si jedinec neuvědomuje, není si ho vědom. Avšak ve své podstatě má k emické perspektivě velmi blízko, což lze také říci o různorodých, pod termíny historicko-antropologický a mikrohistorický přístup ukrytých výzkumech. Ty se snaží zachytit žití historie konkrétními, velmi často marginalizovanými jedinci. V této souvislosti musí být připomenuto, že etnologii zajímá sociální chování a myšlení, které je společností (společenstvím) sdílené. Jejich asociální formy nás zajímají jen do té míry, že hovoří o společnosti, která je odsuzuje. Konkrétněji, např. raně novověký soud s obviněným z vypíchání očí obrazu Panny Marie nás bude zajímat v poloze informací o společnosti, která takové jednání označuje za trestné, což je pochopitelně fakt, který mnohé o této společnosti vypovídá. Samotný akt takového poškození nás bude zajímat až v momentě, kdy budeme přesvědčeni, že se nejednalo o „nenormální“ jednání, ale bylo např. projevem vypjatého protestantského cítění a bylo nějakou protestantskou skupinou schvalováno, bylo významově sdíleno jako adekvátní. Pak se stane takový záznam zdrojem dat hovořících o myšlení a jednání této skupiny.

Metody archivního výzkumu

Analýza písemného pramene

Analýzou písemných pramenů rozumíme metodu, na jejímž základě z konkrétního písemného pramene získáváme jednotlivá (etnografická) data. Tento postup není zcela jednoduchý a jednosměrný, a tak se tato metoda skládá z několika fází, přičemž předpokladem pro její zvládnutí je v mnoha případech množství dovedností z kompetencí pomocných věd historických a jazyková vybavenost, jimž se budeme věnovat níže.

První fáze analýzy písemného pramene spočívá v tzv. *vnější kritice* – při ní posuzujeme vnější znaky dokumentu, srovnáváme ho s obdobnými prameny z jiného časového a teritoriálního prostoru za účelem odhalení autentičnosti daného pramene. Při prvním setkání s písemností zhodnotíme její vnější znaky, způsob vyhotovení, zda psací látka a celkový vzhled odpovídají předpokladům pro daný typ diplomatického nebo jiného materiálu. Dále posuzujeme, zda užitá písmo odpovídá době domnělého původu písemnosti. Pozornost však věnujeme také obsahu – posuzujeme, zda zde uváděné reálie odpovídají době, do níž se dokument hlásí, totéž platí o použitém jazyku i konkrétní terminologii. Na základě vnější kritiky jsme schopni identifikovat také původní pasáže textu, pozdější přípisy nebo opravy a hlubší analýzou písma pak můžeme blíže vysledovat genezi zkoumaného materiálu. Zhodnocení výsledků vnější kritiky nás poučuje o tom, zda držíme v rukou originál, falzum, případně mladší opis. Ve všech případech neztrácí dokument pro etnologické bádání význam, avšak mění se jeho informační hodnota, resp. spektrum otázek, které mohu prameni klást (u opisů a falz nás zajímá např. motivace jejich vzniku atp.).

Obr_12

Opis magického rukopisu se sice provedením hlásí do doby vzniku originálu, ale vnější kritika písma a psacího papíru odhaluje jeho mladší původ. Archiválie ze sbírek Etnografického ústavu Moravského zemského muzea.

Po provedené vnější kritice následuje tzv. *kritika vnitřní*, přičemž obě fáze nelze zcela odlišit. Nicméně hlavní účel vnitřní kritiky leží již jinde – spočívá v kritickém zhodnocení vypovídací hodnoty pramene. Při tomto posuzování badatel musí uvažovat, za jakým účelem pramen vznikl, kdo/co je jeho iniciátorem, kdo/co je jeho původce (vyhotovitel), jaké byly možnosti původce pramene ve vztahu k zachycovaným údajům – zda je mohl znát, zda je mohl chtít ovlivnit, zda pramen nevypovídá spíše o původci než o popisované skutečnosti aj. Zkrátka při tomto kritickém hodnocení si musí badatel neustále klást otázku, jaký je vztah pramene k informacím, které obsahuje – např. budou informace o majetku osoby uvedené v daňovém přiznání pravdivé? Popisuje zpráva z 50. let minulého století, v níž politruk vojenského útvaru popisoval politickou náladu v mužstvu, tu skutečně prožívanou, když za náladu v mužstvu odpovídal?

Tato úroveň kritiky se proplétá s úrovní vyšší, v níž hodnotíme co, resp. zda daný dokument něco o zkoumané problematice vypovídá – hodnotíme tedy vypovídací hodnotu vybraného druhu pramene o zkoumané problematice v obecné rovině – můžeme se např. ptát, jakou vypovídací hodnotu mají normativní prameny pro výzkum společnosti. Pokud si tuto otázku z didaktických důvodů převedeme do současnosti, mohou zaznít např. tyto otázky:

Vypovídá nám kriminalizace lehkých drog něco o vztahu většinové společnosti k nim? A jízda „na černo“ v městské dopravě a kopírování hudby? A otázky podobného typu musíme klást také historickým pramenům.

Rovinu vnitřní kritiky písemného pramene již prostupuje rovina *interpretace* písemného pramene jako poslední fáze analýzy písemného pramene. Ta již stojí za vlastními etnografickými daty, která z archiválie excerpujeme (ty se v našem případě týkají zejména konkrétních kulturních reálií, ale také událostí). Interpretační fázi musí prostupovat zásada kulturního relativismu, v historiografické terminologii historismu, které v tomto případě požadují, aby pramen byl interpretován v kontextu dobové kultury a nebyly na něj aplikovány soudobé interpretační rámce. S tím úzce souvisí dovednosti paleografické a jazykové (viz níže). V prameni použité termíny a zaznamenané jevy mohou sice vnějškově připomínat termíny a jevy, které zná etnolog ze své současnosti, avšak to neznamená, že by je mohl ztotožňovat: ani významem, funkcí, či vzhledem, průběhem apod. Termíny jako např. *soused*, *obec*, *úrok*, *koleda* aj. měly svůj dobový význam, který se liší od současného. To se týká také jevů – např. porod nemanželského dítěte, sňatek s nemanželským dítětem aj. měly svůj dobový význam, odlišný od současného.

Na základě analýzy písemných pramenů získáváme tedy data, která mohou použít přímo – historikové hovoří o tzv. *přímé metodě*. Přímou metodou se rozumí sestavení určitého obrazu na základě informací z různých pramenů, které se ke zkoumanému jevu vyjadřují. Jelikož však dochované písemné prameny k mnoha skutečnostem mlčí, používá historiografie – stejně jako ostatní společenské a humanitní vědy – řadu postupů, na jejichž základě vytvářejí z excerpovaných dat data nová, odvozená, což se často děje na základě obecných logických postupů.

Další metodické postupy

Jako protějšek přímé metody se označuje tzv. *metoda nepřímá*. Ta spočívá ve využití znalosti srovnatelného materiálu a obdobných situací v podmínkách nemožnosti doložení určitého jevu přímým konkrétním pramenem. Daný jev tedy zkoumáme na základě nepřímých pramenů, ale také pomocí nepřamenného poznání, znalostí analogií a souvislostí historického vývoje: např. při znalosti počtu stavení ve vesnici a znalosti počtu obyvatel jednoho domu na základě nepřímé metody odvozují počet obyvatel vesnice.⁹³

⁹³ Srov. Hroch, Miroslav: *Metoda přímá a nepřímá*. In: Týž a kol.: Úvod do studia dějepisu, c. d., s. 204–207.

Metoda indukce zase vede k zevšeobecnování: ze znalosti vybavení jedné selské domácnosti vyvozujeme, že selské domácnosti byly vybaveny stejně. *Metoda dedukce* jde směrem – můžeme říci – opačným. Z obecného jevu, skutečnosti vyvozuje konkrétní příčiny, dílčí skutečnosti; spočívá ve vyvozování závěrů z obecných premis: např. při znalosti robotní zátěže pro sedláky na panství a při znalosti skutečnosti, že konkrétní hospodářství bylo selským gruntem, vyvozuje, že toto hospodářství mělo předepsanou robotní zátěž.⁹⁴

Často, zejména v historicko-demografických výzkumech se využívá (historická) *statistika*. Zabývá se sledováním a výkladem kvantitativní stránky hromadných jevů. V případě aplikace statistické metody v archivním (historickém) výzkumu musíme zohledňovat také hodnověrnost údajů, s nimiž pracujeme. To znamená, že musíme zvažovat, do jaké míry mohou být informace z pramenů shodné s realitou. Setkáváme se s nadsazováním různých jevů a hodnot, např. počtu poutníků, počtu zemřelých při epidemii, účastníků festivit, distribuovaných devocionálií atp.⁹⁵

Filologická metoda zkoumá různé jazykové aspekty textu písemného pramene. V historických vědách se nejčastěji tato metoda uplatňuje při analýze onomastických údajů, tedy vlastních jmen. Přitom se zaměřuje na dvě stěžejní oblasti, na studium, rozbor a sledování vývoje antroponomastiky⁹⁶ a toponomastiky.⁹⁷ Obzvláště toponomastický rozbor má široké uplatnění. Ze sledování a analýzy místních jmen v určitém regionu nebo časovém úseku můžeme získat množství nejrůznějších údajů, jako např. podle jmen obcí upřesnit dobu jejich vzniku, etnické složení obyvatelstva, také způsob zakládání vsí, nebo právní postavení kolonistů.⁹⁸

Nejen v archivním výzkumu se etnologie často potýkala s *progresivní a regresivní (retrospektivní) metodou*. Ty spojuje a odlišuje od dříve zmíněných metodických postupů (které byly synchronní) předpoklad jisté spojitosti časově odlišných rovin, který však musí být opodstatněný. Na základě regresivní metody předpokládáme, že fakt zjištěný pro jistý okamžik je platný i pro dřívější období – např. vybavení domácnosti doložené v roce 1850 předpokládáme totožné pro starší období. Progresivní metoda postuluje inverzní předpoklad: fakt zjištěný pro jistý okamžik je platný i pro mladší období. V uvedeném příkladu vybavení domácnosti tak budeme předpokládat, že platilo i pro mladší období.

⁹⁴ Srov. Týž: *Induktivní a deduktivní metoda*. In: Tamtéž, s. 201–203.

⁹⁵ Srov. Kubiš, Karel: *Kvantitativní metody a historická statistika*. In: Tamtéž, s. 216–222.

⁹⁶ Antroponomastika – zabývá se vlastními jmény osobními.

⁹⁷ Toponomastika – zabývá se jmény zeměpisnými.

⁹⁸ Srov. Maur, Eduard: *Filologická metoda v historické vědě*. In: Tamtéž, s. 259–263.

Historikové využívají ještě celou řadu postupů, které jsou řazeny mezi metody, i když ani v historiografii nepanuje zcela jednota v jejich identifikaci. Jedná se však pouze o nejednotu terminologickou, hovořící v některých případech o samostatných metodách, jindy o technikách, součástech jiné metody, subdisciplíně apod. Nicméně pokud se vrátíme k výše zběžně představeným metodám, vycházejí vždy z jistých axiomů (postulátů) a na jejich základě vyvozují závěry – tím však vznikají konstrukce, u nichž může být vztah k rekonstruované minulosti problematický. Badatel by tak při jejich aplikaci měl postupovat s maximální obezřetností a kritičností.

V úvodu kapitoly byla zmíněna skutečnost, že některé výzkumy a jejich pramenná základna umožňují doplňovat výzkum písemných pramenů (archivní výzkum) různými etnografickými metodami (např. pozorováním, rozhovorem, analýzou hmotného předmětu aj.). Na tomto místě tuto skutečnost připomínáme s odkazem na příslušné podkapitoly této příručky.

Dovednosti archivního výzkumu

Pro co nejkvalitnější provedení analýzy písemného pramene je důležité zvládnout některé specifické dovednosti archivního výzkumu. To se týká zejména čtení a datace pramenů, ale také porozumění jejich jazyku atp. Požadavky na dovednosti nezbytné pro zdárnou realizaci archivního výzkumu se pochopitelně odvíjí od řešené výzkumné otázky, resp. písemných pramenů k výzkumu využívaných – jiné budou pro výzkum zaměřený na středověk, raný novověk a zcela odlišné, pokud bude výzkum zakotven ve 20. století, či v současnosti, přičemž pochopitelně čím více výzkum jde do minulosti, tím jsou tyto požadavky vyšší.

Stěžejní pro výzkum archivního materiálu je základní seznámení se souborem vědních oborů, které se souhrnně nazývají *pomocné vědy historické*, v jejichž kompetenci řada zmiňovaných dovedností leží. Obvykle je pod tento pojem zahrnováno deset oborů: paleografie, diplomatika, kodikologie, epigrafika, chronologie, sfragistika, heraldika, numizmatika, genealogie, historická metrologie, vexilologie a faleristika. Paleografii, diplomatiku, chronologii, historickou metrologii a numizmatiku si představíme důkladněji,

protože jejich znalost je pro analýzu archivních pramenů důležitá, v mnoha případech zcela nezbytná. V případě oborů ostatních poslouží pro zájemce jako výchozí příručka.⁹⁹

Paleografie

Prvním oborem, se kterým se blíže seznámíme, je *paleografie*. Jedná se o jednu z nejdůležitějších pomocných věd historických, protože svým obsahem a širokým záběrem zasahuje do dalších pomocných věd. Paleografie je naukou o vývoji písma a jiných grafických soustav a také vědou zabývající se vývojem psacích látek. Základně můžeme paleografii dělit dvěma způsoby. Podle užitého písma, tedy např. na *paleografii latinskou* nebo *řeckou* bez ohledu na jazyk záznamu. Dále paleografii dělíme dle národních (regionálních) hledisek, významné jsou pak rozdíly v rámci latinské paleografie *kontinentální* a *insulární* (Britské ostrovy), které se začaly projevovat již od raného středověku. V následujícím přehledu se budeme věnovat paleografii latinské, se kterou se v tuzemských archivech setkáme takřka výhradně.

Pro zvládnutí četby starých písem je kromě teoretické připravenosti, znalosti vývoje písma a charakteristik, které nám pomáhají text teritoriálně a časově zařadit, velmi důležitá praxe v četbě, která usnadňuje rozpoznávání jednotlivých písem a také nuance v rukopisech jednotlivých písařů v rámci téhož písma.

Latinské písmo vzniká v prostoru Apeninského poloostrova přibližně v 7. století př. n. l. odvozením od písma řeckého. Písmo se nadále vyvíjí a asi ve 2. století př. n. l. je již stabilizováno ve formě vhodné jak pro knižní záznam,¹⁰⁰ tak i pro písmo známé z epigrafického materiálu.¹⁰¹ Rovněž se vyvinulo i písmo kurzívní vhodné pro běžné užití.¹⁰² Později se z knižní kapituly kvadrátní vyvíjí unciála, která má zaoblenější tvary a setkáváme se s ní zhruba od 3. do 8. století.¹⁰³ Postupně je unciála nahrazována smíšeným majuskulním a minuskulním písmem – polounciálou. Tato písma se stala základem skupiny písem insulárních, s nimiž se setkáváme v rámci Britského souostroví.¹⁰⁴

⁹⁹ V současnosti nejvyužívanější je Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d. Ke studiu je nejvhodnější poslední vydání, v němž jsou uvedeny nejnovější tituly doporučené literatury a opraveny některé nedostatky. Pro srovnání vývoje bádání v oboru pomocných věd historických na Slovensku v návaznosti na Uherský stát je vhodná nová vysokoškolská učebnice Kačirek, Ľuboš – Ragač, Radoslav – Tišliar, Pavol: *Múzeum a historické vedy*. Krakov: Spolok Slovákov v Polsku, 2013.

¹⁰⁰ Zejména se jednalo o varianty kapituly kvadrátní a kapituly rustikální.

¹⁰¹ Tzv. písmo monumentální – *scriptura quadrata* a *scriptura actuaria*.

¹⁰² Jednalo se o majuskulní starší římskou kurzívu, která se používala od 1. století př. n. l. Tu pak od 3. století n. l. nahrazuje minuskulní mladší římská kurzíva.

¹⁰³ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 52.

¹⁰⁴ *Tamtéž*.

Soubor kontinentálních latinských písem navazoval od 6. století na mladší římskou kurzívu a jejich vývoj souvisel s christianizací evropského kontinentu a také s dobou stěhování národů. Tradičně jsou rozlišována tři kontinentální písma, která se však mohou vyskytovat v různých variacích. *Langobardské písmo* (cca 7.–12. století) v Itálii, *merovejské písmo* (6.–9. století) v oblasti merovejské a později Franské říše a *vizigótské písmo* (7.–11. století) ve Španělsku.¹⁰⁵ Pestrost etnik, která se usazovala v nových sídlištích a ustanovovala vlastní království na troskách zejména západní části Římské říše, se projevovala také v roztržitosti latinského písma kontinentálního i insulárního.¹⁰⁶ Takováto situace vyžadovala pro čtenáře značné znalosti, a proto se objevovaly snahy tato písma sjednocovat.

Obr_08

Gotická minuskula. John Mandeville (cca 1300–1372): [Cestopis v českém překladu M. Vavřínce z Březové], 1451–1500. Moravská zemská knihovna, sign. Mk-0000.080. Dostupné z: <http://kramerius.mzk.cz/search/handle/uuid:38db2dca-738d-448a-9921-9f02ffbc9067>.

Sjednocení písma se úspěšně zdařilo v období tzv. karolínské renesance,¹⁰⁷ kdy Franská říše ovládala značnou část západoevropského a části středoevropského prostoru. Od 8. století tak vzniká *karolínská minuskula (carolina)*, která byla jednoduchá a splňovala všechny nezbytné potřeby. Díky těmto aspektům se brzy začala prosazovat a postupně nahrazovala ostatní národní písma.¹⁰⁸

Dalším mezníkem ve vývoji latinského písma je 12. století, kdy se jednak mění styl psaní daný jiným seříznutím pera a také se rozšiřuje potřeba psaní. Písmo začíná nabývat vertikálnější formy, láme se a tvoří jej silnější a vlasové tahy. Takto vzniká písmo gotické – *gotická minuskula*. Ta se dále člení podle způsobu užití.¹⁰⁹

Obr_11

České novogotické písmo. Matouš Specinger: *Krátká správa o rozdílných v světě náboženstvích. Sepsaná 1623 v Turnově, jsa v vyhnání 2. Idus Augusti*. In: Sborník protestantských textů a kázání, s. 9. Národní knihovna České republiky, sign. XXVI.A.8.

¹⁰⁵ *Tamtéž*.

¹⁰⁶ Pro ilustraci komplikovanosti situace lze uvést příklad vizigótského písaře Danily žijícího v 9. století, u něž můžeme spolehlivě identifikovat minimálně pět výrazně odlišných písem, která ovládal. *Tamtéž*, s. 53.

¹⁰⁷ Karolínská renesance je období kulturního rozkvetu ve Franské říši po úpadku za vlády posledních Merovejců a je spjata s osobou Karla Velikého (asi 742–814). Konec je ohraničen úpadkem Karlem zbudované říše a následně jejím rozpadem stvrzeným verdunskou smlouvou roku 843. Karolínská renesance vycházela z tradic a kultury antického Říma a byla obohacena křesťanstvím. Karel Veliký konsolidoval moc říše a financoval dílo řady učenců a umělců, kteří působili na jeho dvoře. V tomto období se také buduje řada klášterů, v nichž je vzdělanost a kultura pěstována. Po Karlově smrti říše upadá a s ní i doba karolínské renesance. K obrodě dochází až za vlády otónské dynastie (10. století) a mluvíme pak o tzv. renesanci otónské.

¹⁰⁸ *Tamtéž*, s. 54–57.

¹⁰⁹ *Tamtéž*, s. 59–61.

Z gotických písem se pak vyvinula písma novověká, která členíme do dvou větších celků na *humanistická* a *novogotická písma*.¹¹⁰ Studium novověké latinské paleografie bylo zprvu součástí paleografie obecné, teprve později se toto písmo stalo samostatným tématem – v českém prostředí hrají v této oblasti svůj význam práce Jaroslava Kašpara.¹¹¹ Humanistické písmo navazovalo na carolinu, majuskulu a římskou kapitálu, avšak zvýšená potřeba psaní vedla pochopitelně ke zrychlení psaní, což se odrazilo ve vývoji jeho formy. Okrouhlé humanistické písmo *rotunda* napodobující rozšiřující se knihtisk se vyvinulo v *antikvu*, tedy polokurzívní písmo, které začalo některé litery spojovat. Toto dále vedlo ke vzniku *kurzivy*, která se více naklání ve směru toku textu a psaní písmen i slov probíhá jedním tahem.¹¹²

Novogotické písmo se postupně prosazuje zejména v zemích německého jazykového okruhu a tím pádem také v českých zemích. Stejně, jako písmo humanistické, také písmo novogotické se dále člení dle způsobu užití: kreslenou *frakturou*, polokurzívní *kanzlei* a kurzívní písmo *kurent*.¹¹³

S německou i českou variantou kurzívního písma se hojně setkáváme v rukopisných materiálech uložených v našich archivech a obzvláště ovládnutí čtení *kurentu* je proto pro studium novověkých pramenů stěžejní. Až do poloviny 19. století byla důsledně dodržována zásada užívání humanistické kurzívy pro latinský text a novogotické kurzívy pro texty psané česky a německy. V 16. století můžeme mezi německým a českým novogotickým písmem vidět poměrně zřetelné rozdíly, které se však postupem doby stíraly. Stejně tak ustupovala vnitřní rozmanitost českých textů (ve smyslu užití varianty novogotického písma), která trvala do roku 1775. V tomto roce pomyslně vítězí v českých zemích zcela německé novogotické písmo zejména díky rakouské školské reformě z roku 1774.¹¹⁴ Česká podoba písma se nadále odlišovala pouze diakritickými znaménky. V období po roce 1848 se v českém prostředí setkáváme s novogotickým písmem pouze v německých textech. Tento stav trvá do roku 1941, kdy se i pro zápis německých textů začalo využívat písmo humanistické.

Obr_05

Ukázka více písem z první poloviny 19. století. *Neige deine Ohren*. Soukromá sbírka.

¹¹⁰ *Tamtéž*, s. 61–65.

¹¹¹ Kašpar, Jaroslav: *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím*. Praha: SPN, 1987; Kašpar, Jaroslav: *Soubor statí o novověkém písmu*. Praha: Karolinum, 1993.

¹¹² Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 65–74.

¹¹³ *Tamtéž*, s. 74–82.

¹¹⁴ *Tamtéž*, s. 97.

Pro hlubší poznání a pochopení vývoje písma je nutné osvojit si některé znalosti, jako jsou způsob psaní, místa, kde se psalo, a také psací látky, tj. jak materiál, na který se psalo, tak i vlastní látka záznamu a prostředek sloužící k nanášení textu na podklad. Psací látky jsou zjištěné studiem dochovaných písemností, dle charakteristik tahů je možné poznat i druh kupříkladu pera, kterým se psalo. Další informace o místech, kde se písmo užívalo, jako byla skriptoria a různé kanceláře, můžeme získat z literárních a ikonografických památek.¹¹⁵ Látky, na které se psalo, můžeme rozdělit na dvě skupiny, na látky archeologické (kůra, hlína, dřevo, kámen apod.), které jsou přírodního původu a na látky paleografické. Ty jsou uměle pro psaní uzpůsobené. Tak postupně pro psaní vznikají papyrus, pergamen a papír.¹¹⁶

K základním úkolům paleografie patří správná interpretace textu ve smyslu významu obsahu a pochopení dané grafiky a jejích změn. Z nich pak můžeme vysvětlit základní koruptely vznikající při opisování textů a také lze rekonstruovat systém ligatur. Dalším úlohou paleografie je také datace textů sporných či nedatovaných. Správné časové zařazení však vychází z celé řady faktorů, jako je dostatečná pramenná základna a komparační materiál, znalost prostředí, v němž předpokládáme vznik dané písemné památky, nebo povědomí o uměleckohistorických souvislostech. Můžeme také využít dalších dílčích informací (chronologických, politických, církevních atp.). Je důležité zohledňovat rovněž fakt, že na základě identifikace písma nelze jednoznačně časově text zařadit, neboť jednotlivá písma s případnými vývojovými změnami expandovala z center jejich vzniku a do vzdálenějších oblastí tak pronikala později. Při dostatečné informační základně a přihlédnutí ke všem aspektům vzniku textu pak můžeme datovat písemnou památku s přesností na třicet i méně let.¹¹⁷

Obr_03

Ukázka kurentu. Archiv Moravského zemského muzea (AMZM), fond Františkovo muzeum (f. FM), kart. 189, *Verzeichnisz der für das Franzensmusäum in den Jahren 1808 bis 1816*, (nefoliováno).

Obr_04

Ukázka kurentu. Archiv Moravského zemského muzea (AMZM), fond Františkovo muzeum (f. FM), kart. 189. *Verzeichnisz der für das Franzensmusäum in den Jahren 1808 bis 1816*, (nefoliováno).

¹¹⁵ Úlohu skriptorií a individuálních písařů přebírá od konce středověku knihtisk. V novověku je tedy pro sledování vývoje psaného písma stěžejní diplomatický a osobní písemný materiál. *Tamtéž*, c. d., s. 28.

¹¹⁶ Na pomezí archeologických a paleografických psacích látek jsou voskové tabulky. Větší počet tabulek spojený dohromady se nazýval caudex, tedy špalíček. Odtud pak vzniká termín kodex. *Tamtéž*, s. 38.

¹¹⁷ *Tamtéž*, s. 29.

Ve starších textech se setkáváme se dvěma jevy, jejichž znalost nám pomáhá v porozumění textu a do určité míry také kontextu vývoje písma. Prvním z nich jsou výše již zmíněné *ligatury*.¹¹⁸ Ty známe ve dvou podobách. Jednou z nich je spojení sousedících písmen různými nefunkčními tahy z důvodů zrychlení psaní. Objevují se od počátků písma po současnost zejména u kurzívních písem. Druhou variantou jsou ligatury vznikající vzájemným splynutím či prostoupením vedle sebe stojících písmen. Kromě větší rychlosti psaní byla dalším důvodem užívání ligatur také úspora místa a tím pádem také psací látky.

Jiným způsobem sloužícím k úspoře při psaní jsou *zkratky*. Obecně lze říci, že se zkratky řídily a řídí určitými nepsanými pravidly, avšak jejich morfologie a užití se v čase i prostoru vyvíjí. Pro základní orientaci můžeme hovořit o pěti skupinách zkratk. ¹¹⁹ Prvním druhem zkratk je suspenze neboli zkomolení. Jedná se o zkrácení slova tak, že je jeho typická část zachována (nejčastěji začátek slova) a zbytek vyplývá z kontextu. Dalším druhem je kontraxe, čili stažení, kdy jsou použita mezní písmena daného slova a při delším výrazu může být vloženo i písmeno z jeho středu. Např. *aia* = *anima*, *dns* = *dominus*, přičemž kontraxe je naznačena horizontální čárkou vedenou nad zkratkou. Dalším typem zkratky je použití specifického znaménka. To mohlo být např. ve formě čárky či vlnovky nad slovem a značit chybějící *m* či *n*, ale podoba i význam se mohla dále lišit.¹²⁰ Čtvrtou skupinou zkratk jsou značky relativního významu, typicky např. horizontální čárka umístěná nad *p* = *pre*, ve spodní části přeškrtnuté *p* značí *per*, *par* nebo *por* a obloučkem přeškrtnutá nožička *p* = *pro*. Určitou variací suspenze je nadepsání písmene, které naznačuje rozvedení slova, např. *q^om^o* = *quomodo*, *uⁱ* = *ubi* apod.¹²¹

Obr. 02

Vzorník německého kurentu z r. 1866. Loth, Johann Thomas: *Der Damen ≈ Briefsteller*. 1866. Upraveno. Dostupné z: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Deutsche_Kurrentschrift.svg.

Chronologie

Chronologie je vědním oborem zabývajícím se měřením času. Studuje způsoby měření, prostředky, které k měření času slouží, a souvztažnosti mezi různými časoměrnými systémy.

¹¹⁸ Z latinského *ligo* – váži, spojím. V paleografii jde tedy o spojení písmen.

¹¹⁹ *Tamtéž*, s. 41.

¹²⁰ Více ukázek zkratk viz *Tamtéž*, s. 42.

¹²¹ Šířeji o zkratkách, vývoji těsnopisu, kryptografii a tajných písmech viz *Tamtéž*, s. 41–46.

Pro naše účely je zvláště důležitá chronologie historická, která sleduje vývoj měření času v rámci zvyklostí jednotlivých států a etnik nebo kulturních okruhů.¹²²

Studium teoretické chronologie, která se zaměřuje na výzkum historických chronologických systémů, umožňuje následně správné zvládnutí praktické chronologie. Tak pak zprostředkuje převod dat mezi různými chronologickými soustavami. Teoretická chronologie je velice důležitá pro pochopení chronologických kategorií v rámci kulturních dějin, zkoumá jejich vývoj a vztahy mezi těmito systémy. Zvyklosti měření času byly alespoň v rámci určitých kulturních celků víceméně podobné, a tak pro studium tuzemských materiálů je stěžejní znalost chronologie křesťanského západu (latinského křesťanství). Ani v tomto prostoru však chronologie nefungovala jako monolitický celek, ale byla rozdělena určitými specifiky danými politickým, církevním, etnickým či institucionálním vlivem.

Křesťanská chronologie byla vystavěna na základech předchozích systémů antických, či různých pohanských v příslušných oblastech. Tyto staré chronologie vycházely z přírodního rytmu, k němuž se následně připojoval kultovní, resp. náboženský význam.¹²³

Kalendář křesťanský logicky vycházel z kalendáře juliánského, který byl zaveden v roce 46 př. n. l. Juliem Caesarem. Došlo tak k zásadní změně, neboť do té doby užívaný měsíční rok o délce 355 dnů byl nahrazen rokem o délce 365 dnů s pravidelnými přestupnými roky. Bohužel i tato reforma sebou nesla břímě nepřesnosti. Proti skutečné délce astronomického roku se juliánský kalendář lišil o několik minut za rok. Tato zdánlivě drobná vada se však projevovala stále více a začátkem novověku již narostla na deset dní. O tomto rozdílu se vědělo a první snahy jej řešit se objevovaly již v 15. století, avšak až na tridentském koncilu bylo k problému přistoupeno rozhodněji. Konečná podoba návrhu kalendářní reformy, která by srovnala rozdíly a do budoucna zamezila opětovnému vzdalování od astronomického rytmu, byla vyhlášena 24. února 1582 bulou papeže Řehoře XIII. a nazvána po něm gregoriánskou. Počátek změny kalendáře byl nastaven na říjen. Bylo vypuštěno 10 dní a hned po 4. říjnu následoval 15. říjen.¹²⁴

Přijetí nového kalendáře však neprobíhalo bez komplikací, a to zejména z politických a náboženských důvodů. Nejrychleji ke gregoriánské reformě přistoupily některé katolické země, ale další setrvaly při juliánském kalendáři i v 17. či 18. století. Rusko přijalo reformu

¹²² Chronologie matematická (astronomická) stanovuje objektivní jednotky času (hodina, den, rok...) na základě poznatků o pohybech nebeských těles, zejména Měsíce a zdánlivého pohybu Slunce ve vztahu k Zemi.

¹²³ K tématu vnímání času ve středověku viz např. Le Goff, Jacques – Schmidt, Jean-Claude: *Čas*. In: Le Goff, Jacques – Schmidt, Jean-Claude (eds.): *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 91–98.

¹²⁴ Remeš, Václav: *Kalendář juliánský a gregoriánský*. In: Týž: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, c. d., s. 105–106.

až roku 1918 (z tohoto důvodu se tzv. Velká říjnová socialistická revoluce odehrála v gregoriánském listopadu), Řecko v roce 1924 a třeba Čína až rokem 1949.¹²⁵

Počátek zájmu o určování přesných dat se skrýval v potřebě stanovení klíčového svátku v křesťanském kalendáři, tedy Velikonoc. Prvními autory, kteří se této problematice věnovali, byli Isidor Sevillský (570–636) a o století později Beda Venerabilis (672–735).¹²⁶ První soustavnější studia západokřesťanské chronologie se však objevují až s přípravami gregoriánské reformy. Později se začínají objevovat různě obsáhlá díla, příručky, často zpracované teritoriálně, jako např. základní práce Hermanna Grotefenda¹²⁷ a Friedricha Karla Ginzela.¹²⁸ V českém prostředí můžeme považovat za prvního badatele, který se začal chronologickým studiím věnovat, Mikuláše Adauka Voigta, avšak zásadními jsou až práce Františka Palackého, z kterých v roce 1876 vycházel Josef Emler pro svoji chronologickou příručku. V roce 1934 ji pak zcela nahradila práce Gustava Friedricha. V současnosti se můžeme opírat o komplexní práci Marie Bláhové, která předkládá přehled dějin chronologických bádání, představuje detailně chronologické systémy latinského kulturního prostoru a rovněž uvádí kalendáře mimoevropské. Práce zahrnuje také příklady převodů dat spolu s potřebnými převodními tabulkami.¹²⁹

Při sledování změn zápisu dat se zaměříme pouze na evropský prostor, seznámíme se se způsobem datování antického Říma, z něhož následně vycházel způsob datování také v období středověku. Staré římské datování však přestávalo vyhovovat potřebám středověkého světa po ideové a praktické stránce, kdy se do juliánského kalendáře prosadily vazby na křesťanské rozčlenění roku a křesťanské svátky. To vše samozřejmě znesnadňuje určování a převody dat do současného úzu. Nesourodost datování si ukážeme na příkladu užívání počátku roku.

Kalendářní rok nezačínal vždy 1. lednem. Tento den původně užíval kalendář římský (juliánský), který se jako pohanský v křesťanské Evropě prosazoval poměrně obtížně. Dalším datem, kterým rok začínal, byl 25. prosinec předešlého roku, tedy den Narození Páně. Toto datum se značně rozšířilo. Jiným dnem byl 25. březen – svátek Zvěstování Panny Marie. Stanovení počátku roku na tento den odpovídalo považovanému počátku pozemské existence

¹²⁵ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 126. Komplexněji o gregoriánské reformě kalendáře viz Bláhová, Marie: *Historická chronologie*. Praha: Libri, 2001, s. 112–182.

¹²⁶ *Tamtéž*, s. 30.

¹²⁷ Grotefend, Hermann: *Zeitrechnung des deutschen Mittelaltres und der Neuzeit 1–2*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1891–1898 (přetisk 1970).

¹²⁸ Ginzell, Friedrich Karl: *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie 1–3*. Leipzig: Hinrich, 1906–1914 (přetisk tamtéž 1958).

¹²⁹ Bláhová, Marie: *Historická chronologie*, c. d.

Ježíše Krista. Užívání tohoto data přináší dvě variace. První je počátek roku před naším počítáním a hovoříme o tzv. datování pisánském, které přetrvávalo až do 18. století. Druhou možností je počítání po našem začátku roku a jedná se o tzv. datování florentské, které se ve střední Evropě nazývalo trevírským a užívalo se v prostoru od Anglie po Uhry a zrušeno bylo nedlouho po pisánském datování.¹³⁰ První březnový den byl pro počátek roku užíván nejpozději od 5. století našeho letopočtu a dříve ještě před juliánskou reformou kalendáře, avšak kontinuita mezi oběma obdobími není. Toto počítání se prosadilo zejména v Benátkách a přetrvalo až do jejich zániku jakožto samostatného státu v roce 1797. Dalším termínem, jímž začínal rok, byly Velikonoce. Jelikož se jedná o pohyblivý svátek, mohl tak být některý den v jednom roce dvakrát, zatímco jiný v něm nefiguroval vůbec. Toto datování se hojně objevovalo ve Francii až do roku 1563.¹³¹ Za počátek roku bylo označováno také 1. září. Tento počátek roku má byzantský původ a později se prosadil zejména v Rusku, kde se užíval až do roku 1700, přičemž se občas objevoval rovněž v Itálii.

Jednotlivé roky bývaly také určovány různými doprovodnými údaji, které byly většinou až středověkého původu. K nejvýznamnějším patří indikce, konkurenty,¹³² epakty¹³³ a zlaté počty. Indikce je číslo, které udávalo, o kolikátý se jednalo rok v patnáctiletém cyklu běžícím od roku 3 př. n. l., přičemž bylo jedno, ve kterém cyklu. Indikce však nemusí souhlasit s rokem, protože jak je uvedeno výše, počátky roku se v čase a prostoru lišily. Tím pádem se různily i počátky indikcí a ty se mohly s rokem kalendářním proto různě překrývat.¹³⁴ Konkurenty jsou čísla I–VII, která označují, na který den v týdnu připadal 24. březen. Sloužily jako pomůcka při určování přesného data Velikonoc, stejně jako většina ostatních údajů. S konkurenty pak souvisí sluneční kruh, což je období dlouhé 28 let, po jehož uplynutí jsou tytéž týdenní dny ve stejná data jako v předchozím cyklu.¹³⁵ Epakty pak určují stáří měsíce 22. března. Vycházejí z rozdílů běhu měsíčního a slunečního roku. Jako poslední je zlatý počet. Jedná se o devatenáctiletý cyklus, který byl opět důležitý pro výpočet přesného data Velikonoc.

¹³⁰ Jelikož nezdědka docházelo k tomu, že se toto datování oběma způsoby užívalo v jedné instituci paralelně tak, jako tomu bylo např. v papežské kanceláři, je v případě tohoto datování potřeba zvláštní obezřetnosti v převodu dat. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 128.

¹³¹ Často byl proto tento způsob nazýván jako *Stilus Francicus* nebo *Gallicanus*.

¹³² Bláhová, Marie: *Historická chronologie*, c. d., s. 236–238 a tabulky juliánských a gregoriánských konkurentů s. 480–481.

¹³³ *Tamtéž*, s. 241–245 a tabulka epaktů juliánského kalendáře na s. 482.

¹³⁴ Jen pro uvedení několika příkladů: Řecká indikce začíná 1. září před naším počátkem roku, Bedova indikce (dle Bedy Ctihodného) 24. září také před dnešním začátkem roku, římská se s rokem kryje nebo začíná 25. prosince. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 127.

¹³⁵ Viz též Bláhová, Marie: *Historická chronologie*, c. d., s. 233 a tabulka slunečního kruhu s. 477.

Kromě měsíců se rok dělil na sedmidenní týdny, které s ročním cyklem nesouvisí. V antickém Římě byly týdny přejaty z východu a středověk přebíral způsoby římského datování.¹³⁶ Všechny dny roku byly označovány buďto jako jeden ze tří pevných dnů, nebo vztahem k nejbližšímu následujícímu či předchozímu pevnému dni. Těmito třemi pevnými dny byly *kalendy*, *nony* a *idy*. Kalendy byly dnem novoluní (1. den měsíce), nony označovaly první čtvrt' měsíční fáze (5. nebo 7. den – podle konkrétního měsíce) a idy připadaly na den úplňku (13. nebo 15. den v měsíci – opět podle konkrétního měsíce). Při počítání data se však ještě přičítají oba mezní dny daného období – např. 29. leden je 4. den před únorovými kalendami. Průběžné počítání dní v měsíci se prosadilo až ke konci středověku, ačkoliv je staršího, orientálního původu.

Další způsob datování vycházel z křesťanství a byl dlouho užíván zejména v národních jazycích, v nichž se kalendáře starší, římské, neužívaly. Toto datování je vázáno na církevní kalendář, pevné i pohyblivé svátky.¹³⁷ Pevné jsou vázány hlavně na množství dnů zasvěcených katolickým svatým. Základní počet obecně uznávaných svatých je pak doplněn svátky, které se váží k danému prostředí. Existovaly tak nejrůznější kalendáře státní, diecézní, řádové. Církevní kalendáře však postupně ztrácely na praktickém významu a zůstávaly důležitými zejména na liturgické úrovni. Ovšem převádění dat dle církevního kalendáře přináší některé komplikace, způsobené např. svátky světců stejného jména (Janové: Evangelista, Křtitel, Zlatoústý, Nepomucký), jejichž užívání se mohlo lišit období a prostředím. Dále se setkáváme s více svátky téhož světce. Za takové mohou být považovány třeba umučení, translace apod., které se samozřejmě liší v datu.¹³⁸ Ve středověku měla většina českých světců regionální význam. Mezi přední české světce počítáme svaté Vojtěcha, Václava, Víta, Ludmilu a v době Karla IV. pak Zikmunda.¹³⁹ Dalšími byli např. sv. Cyril a Metoděj či Prokop a blahoslavené Anežka a Zdislava. Do kalendárií byla také někdy zapisována úmrtí dalších osobností. To se týkalo např. členů vládnoucího rodu, či donátorů institucí. Tak vznikají tzv. nekrologia.

Mimo pevně stanovené křesťanské svátky se také hojně užívalo svátků pohyblivých, z nichž byly nejdůležitější Velikonoce. Aby se zamezilo dalším sporům, pověřil nikajský koncil roku 325 alexandrijského biskupa určením přesného data Velikonoc. Bylo tak rozhodnuto, aby svátek připadl na první neděli po prvním jarním úplňku (první úplněk po jarní rovnodennosti), což bylo časem všeobecně přijato a pro všechny možné termíny od 22. března

¹³⁶ Pro datování dle římského kalendáře s příklady převodu viz *Tamtéž*, s. 470–471.

¹³⁷ Pro datování dle křesťanského kalendáře s příkladem převodu viz *Tamtéž*, s. 472–473.

¹³⁸ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 131.

¹³⁹ Z podnětu Karla IV. byl také zaveden svátek Ukazování ostatků (*Ostensio reliquiarum*). *Tamtéž*, s. 131–132.

do 25. dubna bylo sestaveno 35 možných ročních kalendářů. Dalšími pohyblivými svátky byly zejména neděle před Velikonocemi a po nich. Nazývaly se buď podle vztahu k nim, nebo se označují introity pro daný den určených menších oficií, antifón nebo perikop.¹⁴⁰ Existují však také svátky, které nespádají na neděle (např. svátek Božího těla).

Většina dní v roce však nepřipadala na svátky, proto bylo nutné je nějak označit ve vztahu k nim. Základně šlo tedy o dny po, nebo před daným svátkem, tedy *post* nebo *ante*, k čemuž se užívalo dní týdenního cyklu. Předchozí den se pak mohl označovat *in vigilia* nebo *pridie* a následující *postridie*.¹⁴¹ Někdy se také používalo označení týdne před určitým dnem nebo po něm. K tomu sloužil výraz *in octava* nebo počestěná varianta *ochtáb*.¹⁴²

Církevního datování užívaly většinou nižší světské a církevní instituce a dostávaly se do něj různé zvláštnosti, jako např. suché dny – *quatuor tempora* neboli česky *kvatembry*,¹⁴³ církví stanovené dny zesíleného půstu. Ty se promítaly rovněž do politického dění a u nás v tyto dny třeba probíhala zasedání zemského soudu.

Pro snazší práci s takto komplikovaným datováním existovala pomůcka zvaná *cisioján*. Vznikla koncem 12. století a jednalo se o 12 hexametrových dvojverší, z nichž každé připadá jednomu měsíci. Jednotlivá dvojverší mají tolik slabik, kolik má příslušný měsíc dní. Slabika charakterizující určitý nepohyblivý svátek je ve verši na tolikátém místě dvojverší, na kolikátý den v měsíci tento svátek připadá. Samotný název cisiojánu je odvozen od začátku textu, tedy od slov *Circumcisio Christi*, což je svátek Obřezání Páně připadající na 1. leden. Mimo cisioján latinský se také objevují cisiojány v národních jazycích a kupříkladu český patří k nejstarším dochovaným českým textům.¹⁴⁴

Orientaci v takto komplikovaném systému a vůbec převod jednotlivých historických datací do soudobých umožňují chronologické tabulky, které jsou součástí základních chronologických příruček. Ve většině případů si vystačíme s dvěma stěžejními díly české chronologie – s prací Gustava Friedricha¹⁴⁵ a nově pak zejména s prací Marie Bláhové.¹⁴⁶ Obě díla obsahují množství převodních tabulek. Gustav Friedrich¹⁴⁷ čtenářům předkládá stručné

¹⁴⁰ Oficium – liturgické hodiny. Antifona – vyňatý verš z Bible, který se zpívá či recituje před žalmem a po něm. Perikopa – krátký úryvek z biblického textu, který se čte při bohoslužbě.

¹⁴¹ Původním významem vigilií bylo noční bdění.

¹⁴² Zde můžeme vidět další příklad vkládání okrajových dní, kdy latinský název vychází z počtu osmi.

¹⁴³ Více viz Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 133; Viz též Bláhová, Marie: *Historická chronologie*, c. d., s. 268–269.

¹⁴⁴ *Tamtéž*, s. 133. Více o cisiojánu včetně latinského textu a českých cisiojánů viz *Tamtéž*, s. 604–613 a datování s příkladem převodu *tamtéž*, s. 475.

¹⁴⁵ Friedrich, Gustav: *Rukověť křesťanské chronologie*. Praha: FF UK, 1934 (přetisk: Paseka, 1997).

¹⁴⁶ Bláhová, Marie: *Historická chronologie*, c. d.

¹⁴⁷ Friedrich, Gustav: *Rukověť křesťanské chronologie*, c. d., s. 108.

pokyny k převádění dat dle jím uvedených tabulek a stejně tak i Marie Bláhová.¹⁴⁸

Diplomatika

Tato vědní disciplína se zabývá studiem písemností úřední provenience a zkoumá je jak po stránce vnějších znaků a vnitřní struktury textu, tak po stránce původu, tedy obecně prostředí, z kterého písemnost pochází. Velmi důležitou součástí diplomatiky je také studium právního prostředí institucí, které dokumenty vyhotovovaly. Sleduje praxi jednotlivých kancelářů, jejich vývoj, způsoby tvorby listin a určuje postupy ověřování jejich pravosti.

Původ diplomatiky spadá již do středověku a souvisí s potřebou ověřování pravosti dokumentů s právním dopadem. K falšování listin totiž začalo docházet současně se vznikem těchto písemností. Problematická však byla úroveň kritických přístupů k vyhodnocování pravosti listin. Proto se ve 12. století setkáváme s papežskými instrukcemi pro odhalování falzů a např. ve 13. století se na kritiku listin zaměřovala Boloňská univerzita. V období humanismu se znalosti diplomatického materiálu dále prohlubovaly, takže v 16. a 17. století se přímo hovoří o tzv. *diplomatických válkách* (*bella diplomatica litteraria*), což byly historicko-právní spory, které se o pravost listin vedly. Z těchto střetů můžeme jako nejvýznamnější postavy zmínit antverpského jezuitu Daniela Papebrocha a pařížského benediktina Jeana Mabillona, kteří se přeli o pravost některých důležitých benediktinských listin, a v rámci svého sporu de facto založili základy diplomatiky jako vědní disciplíny. Mabillonovi se podařilo roku 1681 svým rozsáhlým dílem *De re diplomatica libri sex* vyvrátit většinu Papebrochových velmi kritických vývodů vztahujících se k pravosti listin kláštera Saint Denis.¹⁴⁹ Mabillon vystavěl svá zjištění na základě rozsáhlých znalostí listinného materiálu, a založil diplomatickou a paleografickou srovnávací metodu, a svým dílem dal podnět k rozvoji dalších pomocných věd historických.

K dalšímu kvalitativnímu posunu diplomatiky dochází až v průběhu 19. století. V této souvislosti můžeme zmínit edici listin *Monumenta Germaniae Historica* (MGH) založenou roku 1819, která shromažďovala velké množství materiálu. Metodologickým centrem diplomatických studií se pak od roku 1821 stává pařížská *Ecole des chartes*. K zásadní změně v metodologii diplomatiky došlo ve druhé polovině 19. století a ústředními postavami tohoto vývoje byli Theodor von Sickel (1826–1908) a Julius Ficker (1826–1902). Ficker zdůrazňoval

¹⁴⁸ Bláhová, Marie: *Historická chronologie*, c. d., s. 470–476. Při určování dat uvedených v historických dokumentech může také pomoci tabulka přehledu svátků církevního liturgického roku. *Tamtéž*, s. 94–95.

¹⁴⁹ Opatství a benediktinský klášter zde v 7. století založil král Dagobert I. Kostel se stal nejvýznamnějším pohřebištem francouzských králů a většina z období 10.–18. století jich je zde pochována. Z tohoto důvodu šlo ve vztahu k listinám o značně prestižní záležitost. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 181–182.

individualitu každé listiny a upozorňoval na starší středověkou praxi, kdy právní úkon a konečné zlistinění mohou oddělovat týdny, ale v některých případech i roky. Proto odmítal tehdy běžné prohlašování takovýchto listin za falza. Sicklovy poznatky zase přinesly zcela nový přístup – sledování vnitřních a vnějších znaků listin. Své závěry formuloval zejména na základě studia císařských listin takto: Písemnosti jednoho vydavatele psané stejnou rukou pro jiné příjemce, kteří nejsou bezprostředně spojeni, pocházejí bez pochyby z dané kanceláře. Proti tomu písemnosti rozdílných vydavatelů, kde lze identifikovat ruku jednoho písaře pro jednoho nebo více blízkých příjemců, jsou listiny příjemcecké povahy (tedy takové, které si příjemci sami vyhotovili a nechávali je potvrdit). Pokud obohatíme tuto metodu o stylistickou analýzu textu, můžeme sledovat genezi jednotlivých listin. Toto ovšem platí, pokud máme dostatek relevantního srovnávacího materiálu. Takto formulovaná poučka však ztrácí na významu a platnosti s přibývajícimi novými typy listin (mandáty,¹⁵⁰ listy¹⁵¹ atp.) a s mladším listinným materiálem, kdy charakteristiky příjemcecké provenience postupně mizí. To však neznamená, že by Sickelova metoda zcela ztrácela platnost, pouze je nutno modifikace přístupu dle zkoumaného materiálu.¹⁵²

Diplomatika se dlouho soustřeďovala takřka výlučně na středověký materiál. Řada badatelů totiž mylně předpokládala, že pro novověké diplomatické písemnosti nemá již diplomatika uplatnění, protože stěžejní pro ni je problematika středověkých falz. Diplomatika má však opodstatnění i pro novověký materiál, i když díky jeho množství je třeba volit jiné přístupy k výzkumu.¹⁵³ Plně se pak novověká diplomatika rozvíjí ve druhé třetině 20. století a jako čelního badatele můžeme uvést rodáka z Čech Heinricha Otto Meisnera (1890–1976).¹⁵⁴

V českém prostředí se soustavnější kritika diplomatického materiálu objevuje až ve spojení s Královskou českou společností nauk a zejména se jmény Gelasia Dobnera a Josefa Dobrovského. Postupně se shromažďováním listin se začala připravovat půda pro vznik *Českého diplomatáře* (obdoba MGH). Ten začal od roku 1904 vydávat Gustav Friedrich a na jeho započaté dílo navázali Jindřich Šebánek a Sáša Dušková a dále se v práci pokračuje na pracovišti pomocných věd historických Masarykovy univerzity.

¹⁵⁰ Mandát je druhem patentu, který má výhradně nařizující obsah a je často určen většímu počtu subjektů. Často opravňuje k provádění určité funkce. Rameš, Václav: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, c. d., s. 145.

¹⁵¹ List je kancelářská písemnost, která obsahuje prosté sdělení a nemá právní dopad. List jako úřední dokument se vyvinul do více variant – *bezpečnostní*, *erbovní*, *poselací* či *zhostný*. Rameš, Václav: *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, c. d., 138–139.

¹⁵² Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 183–185.

¹⁵³ Jedním z prvních badatelů v novověké diplomacie byl Gerhard Seeliger (1860–1921). *Tamtéž*, s. 187.

¹⁵⁴ *Tamtéž*.

Ve stručnosti se seznámíme se základním chronologickým členěním diplomatiky, které je však nutno vnímat jako orientační: Doba antická je počítána zhruba do konce 5. století a dochovalo se velmi málo originálních písemností. Většina jsou novější opisy. Dále navazuje období středověku, které na horní hranici vymezuje rok 1500 (1526). Mezistupně tohoto období odděluje rok 1200, po němž se více objevuje nový typ agendy. Novověké období pokračuje až do prvních desetiletí 19. století, kdy se rozpadají feudální struktury a vazby a jejich úřední činnost přebírá postupně stát. Nejnovější období pokračuje do současnosti a díky technologickému rozvoji dochází k výrazné proměně materiálu.

Přechod od antické ke středověké diplomatice charakterizuje takřka úplná diskontinuita – snad s výjimkou papežské diplomatiky, která však rovněž doznává mnoha změn. Do 10. století můžeme hovořit o obecném úpadku listin. V dalším vývoji dochází jednak k postupné renesanci užívání listin a také k nárůstu diplomatického materiálu, což vede k potřebě soustavného zpracovávání listin a tedy ke vzniku kancelářů, v jejichž čele stál zpravidla kancléř, zastávající v případě dvorských kancelářů významnou zahraničněpolitickou úlohu. Takováto funkce kancléře pak přetrvává v některých případech hluboko do novověku.¹⁵⁵ Rozvoj diplomatického materiálu také souvisí s pronikáním národních jazyků do listin a začínají se objevovat také kancelářské pomůcky – např. tzv. *registra*, evidující listiny vydané danou kancelář. Přestože známe papežská registra, která jsou vedena v papežské kanceláři již od sklonku antiky, v dalších kancelářích se registra v hojnější míře objevují až od poloviny 13. století (např. ve štaufské sicilské kanceláři nebo v královských kancelářích francouzské a anglické). V českých zemích jsou dochována registra Jana Lucemburského z roku 1312, i když pouze ve fragmentech. Kancelářská registra známe také z období vlády Karla IV.¹⁵⁶ Později se objevují i registra dalších kancelářů – soudních, městských, panských atp.¹⁵⁷ Postupně narůstá počet kancelářů a původců diplomatického materiálu i na nižších administrativních úrovních a vzniká tak různorodý listinný materiál.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 223.

¹⁵⁶ Vojtíšek, Václav: *Pražský zlomek komorního registra krále Jana z roku 1312*. In: Výbor rozprav a studií Václava Vojtíška. Praha: NČAV, 1953. Dostupné z: <http://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a146009.pdf>; Gross, Lothar: *Ein Fragment eines Registers Karls IV. aus dem Jahr 1348*. Neues Archiv 43, 1920, s. 579–601. On-line dostupné z: <http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/nada/na43.pl?seite=579>; Sedláček, August: *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*. Praha: ČAVSU, 1914.

¹⁵⁷ Viz např. Korbelařová, Irena – Žáček, Rudolf: *Registra opavského hrdelního soudu z let 1643–1670. Příspěvek k vývoji opavského soudnictví*. In: Sborník k dějinám města 1. Opava: Město Opava – Matice Slezská, 1998, s. 63–70; Křesadlo, Vít: *Jihlavská česká městská registra v letech 1573–1574*. Západní Morava 1, 1997, s. 88–93; Koucký, Karel: *Rozbor cechovních register ze Sedlčan z 18. století*. Podbrdsko 11, 2004, s. 24–48; Bombera, Jan: *Registra statku Vranová Lhota z roku 1596*. VVM 42, 1990, s. 207–211.

¹⁵⁸ Nejstarší počátky šlechtických kancelářů jsou ve 2. polovině 13. století. Zde vyniká kancelář rožmberská jako vůbec nejstarší. Ta měla již v polovině 14. století svůj kopiář a vykonávala nejrůznější hospodářsko-právní

Historická metrologie

Tato vědní disciplína se zabývá shromažďováním informací o délkových, plošných, hmotnostních a objemových (dutých) mírách v minulosti. Informace pak zpracovává v rámci určitého prostoru a času, uspořádává je do soustav a tyto metrologické údaje dále vyhodnocuje vzájemným porovnáním a v neposlední řadě je převádí do současné metrické soustavy. Historická metrologie se nevěnuje ani zkoumání měření času (tak činí chronologie), ani vývoji hmotností mincovních a měnových soustav (což spadá do kompetence numizmatiky).

Historická metrologie vzešla jednak z potřeb ujednocení a exaktního srovnání měrných systémů evropského kontinentu, které byly podmíněny různým vývojem, také se však tento vědní obor rozvinul souběžně s rozvojem ostatních historických věd. První studie věnující pozornost historické metrologii se objevují v 19. století a byly zprvu orientovány na antickou metrologii.¹⁵⁹ Postupně bylo sepsáno několik příruček a studií, které postihly antickou metrologii i v návaznosti na starší měrné soustavy středomořských států, které je přejímaly. Tyto studie se posléze staly také východisky pro zpracování metrologie kontinentální Evropy. V poslední čtvrtině 19. století se metrologická bádání dále rozvíjela v návaznosti na zájem o hospodářské dějiny, především pak o dějiny středověkého venkova.¹⁶⁰ V českých zemích se se soustavnějším zájmem o historické měrné systémy setkáváme na přelomu 19. a 20. století. Tato bádání vycházela zejména z rozvoje kulturních dějin a dějin venkova a zemědělství.¹⁶¹ Na tyto práce navázaly obecné přehledy¹⁶² či dílčí analytické studie.¹⁶³

úkony. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 250.

¹⁵⁹ Např. Böckh, August: *Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Masse des Altertums in ihrem Zusammenfassunge*. Berlin: Veit und Comp., 1838; viz též Hultsch, Friedrich: *Griechische und römische Metrologie*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1862 (1882²).

¹⁶⁰ Lamprecht, Karl: *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter 1–3*. Leipzig: Alphons Dürr, 1885–1886 (přetisk Aalen, 1969).

¹⁶¹ K této problematice viz Sedláček, August: *Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách*. Praha: ČAVU, 1923. Důležitou pomůckou k této práci je Krejčík, Adolf Ludvík: *rejstřík jmenný a věcný k dílu Augusta Sedláčka, Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách*. Praha: ČAVU, 1933. V obou těchto dílech jsou zahrnuty také starší práce Jaroslava Lamače, Františka Vacka a Antonína Tomička.

¹⁶² Hladík, Čestmír: *Metrologický přehled*. AČ 3, 1953, s. 87–114; Bělohávek, Miloslav: *Staré míry, váhy a peníze*. Plzeň: Západočeské muzeum, 1984.

¹⁶³ Novotný, Jaroslav: *Míry, měny a ceny v urbářích a odhadech na Moravě a ve Slezsku*. Slezský sborník 58, 1960, s. 89–111, 236–256; Indra, Bohumír: *Míry a váhy ve Slezsku a jejich redukce*. Slezský sborník 60, 1962, s. 324–350, 475–499; Húščava, Alexander: *Polnohospodárske miery na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1972; Roubík, František: *Zemští měřiči v Čechách v 16.–18. století*. SAP 15, 1965, s. 269–301; Hofmann, Gustav: *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*. Plzeň: SOA, 1984.

Antické měrné systémy se s expanzí Říma dostávaly do zaalpských zemí a tam se mísily s místními normami. V raném středověku se prosazovaly regionální míry ve větší míře a relativně jednotný systém se tak tříštil. Pokus Karla Velikého o zavedení jednotné měrné soustavy postavené na antických základech (*mensura palatii*) však nepřežil dobu existence říše.¹⁶⁴ V období od 9. do 15. století se politická a hospodářská fragmentace evropského prostoru nepřestala odrážet v množství metrologických soustav, které se ujednocovaly v rámci tržních oblastí jednotlivých měst. Vcelku jednotné míry v terminologickém smyslu byly tedy značně diferenciované obsahově. Od přelomu 12. a 13. století se ustalovala zvyklost zveřejňování místně platných měr (loket, měřice) na veřejných budovách či ve zvláštních prostorách (např. radnice a kostely). Tyto vzory sloužily k přímému porovnání. Rovněž se objevovaly snahy o ujednocení systémů v rámci centralizovaných států, např. v Uhrách v roce 1241, v Čechách v roce 1268 a v Rakousích v roce 1278. Jednalo se však zejména o míry hmotnostní a délkové a od nich odvozované míry plošné. Primární motivací k této unifikaci bylo stanovení objektivních měřítek pro výběr peněžní renty, která se stále více prosazovala na úkor dávek naturálních.¹⁶⁵ Sjednocování měr v Evropě, které bylo motivované ekonomickými potřebami, probíhalo od 16. století. V zemích, které přecházely jako první ke kapitalistickým vztahům (Anglie, Nizozemí), docházelo k unifikaci měrných systémů spontánně na základě potřeb vytvářejících se nadregionálních trhů a legislativní uchopení procesu bylo až druhotným jevem. Oproti tomu v absolutistických monarchiích se ujímá iniciativy stát. Tyto unifikační kroky ze strany státu proběhly ve Francii v letech 1650, 1671 a 1725 a v habsburské říši v letech 1756–1765.¹⁶⁶ Technický a vědecký rozvoj postupně vytvářel podmínky pro stanovení exaktních norem a z teoretické přípravy a měření se pak v roce 1790 utváří metrická soustava, která byla zavedena ve Francii roku 1795.¹⁶⁷ Metrická soustava posléze zaznamenávala úspěch a na její používání přistupovaly další státy. Proces vrcholil metrickou konvencí (*Convention du Mètre*) podepsanou 18 státy v Paříži 20. května 1875. Posledním evropským státem zavádějícím metrickou soustavu je roce 1976 Velká Británie.¹⁶⁸

V českých zemích dokládají písemné prameny užívání měrných jednotek až v 11. století, avšak lze s velkou pravděpodobností předpokládat, že se jich užívalo i v době starší.

¹⁶⁴ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 158–159.

¹⁶⁵ *Tamtéž*, s. 159.

¹⁶⁶ *Tamtéž*, s. 159–160.

¹⁶⁷ Základní jednotkou byla desetimilióntina zemského kvadrantu redukována na mořskou hladinu – 1 metr. Z této jednotky se pak odvozovaly plošné, objemové i hmotnostní jednotky tak, jak je známe dnes. *Tamtéž*, s. 160.

¹⁶⁸ *Tamtéž*, s. 160–161.

Nepřímo to dokládá existence profánních a sakrálních staveb ve velkomoravském období, jejichž budování vyžadovalo přesná měření. Na počátku 11. století se setkáváme s některými délkami (*prst, dlaň, loket, stadium*), hmotnostními jednotkami (*libra, marka, hřivna*) a dutými mírami (*měřice, korec*). Převod těchto jednotek do metrického systému je však velmi problematický. Později se objevují i další, plošné míry, u nichž je však převod na metrický systém zcela nemožný. Pro období 13. století se jedná např. o pole (*ager*), země (*terra*), dědina (*hereditas*) a popluží (*aratrum*). Délkové, duté a hmotnostní míry navazovaly alespoň částečně na starší jednotky, avšak míry plošné se utvářely zcela nově.¹⁶⁹ Pro obdělávanou půdu se tak objevuje od první třetiny 13. století poměrně běžně lán, avšak ani v jeho případě se nedá hovořit o nějaké konstantní míře. Lán sestával z jiter, která byla v praktickém životě často určována množstvím vysetých korců (*modius, mensura, strych* – dutá míra o objemu 93,5 litru). Jitra (*jugerum, Morgen*) se dle praxe 14. století vyměřovala v obdélnících v poměru stran 3:1 měřičským provazcem, který se také stal délkovou jednotkou (lat. *funiculus*). Provazec měl nejvíce 52 loktů (30,7528 m) a dle zemských usnesení z let 1400 a 1471 se v Čechách stal závaznou zemskou mírou. Jitro tedy mělo 2836,94 m². Plocha lánu v českých zemích kolísala v rozmezí 60–84 jiter (nejčastěji 60–72), což odpovídá asi 17–20 hektarům.¹⁷⁰

Jak je zmíněno výše, užíval se k určování plošné míry také korec, jakožto míra dutá. Ten se dále dělil na čtyři věrtel (*quartale, čtvrtné, Viertel* = 23 litrů). Ty jsou známé již od poloviny 13. století jako královská míra (*mensura regalis*). Postupně se vyvinul poměrný vztah vysetého korce obilí na jitro v poměru 1:1. Avšak i tato hodnota byla proměnlivá, neboť na chudší půdu se vysévalo méně obilí než na ornici bohatou.¹⁷¹ Kromě lánů se v některých oblastech v 15.–18. století užívalo dělení půdy na záhony. Těch pak bylo na jeden lán v průměru deset. Měření na záhony však bylo od 16. století profesionálními měřiči odmítáno pro nepřesnost.

V dutých mírách se od přelomu 13. a 14. století objevuje diferenciací měření sypkých a tekutých materiálů, přičemž není jasná návaznost na starší systémy. Průsečíkem obou soustav byl věrtel (23,25 litru). Děлил se na čtyři měřičky, 12 pint (1,937 litru) nebo na 48

¹⁶⁹ *Tamtéž*, s. 162.

¹⁷⁰ Na západě a jihozápadě Čech se sporadicky setkáváme s redukováným lánem ovlivněným bavorskými mírami o velikosti 32–48 jiter. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 163.

¹⁷¹ *Tamtéž*, s. 164.

žejdlíků (lat. *situla*, něm. *Seidel*). Vědro (něm. *Eimer*) obsahovalo dva věrtele. Celkem 24 věder tvořilo v českých zemích nepůvodní míru zvanou *drejlink*. Ten měl objem asi 12 hl.¹⁷²

Na Moravě byl vývoj měrných systémů díky specifickému politickému a historickému postavení země značně odlišný. Pokud nastala v Čechách v rámci některých měř jistá unifikace s převládající ústřední pražskou mírou, tak na Moravě existovalo rozdělení na míry olomoucké, u nichž známe převodní hodnoty a návaznost na vídeňské míry,¹⁷³ a na zcela odlišné míry brněnské, u kterých sice známe terminologii, avšak neznáme jejich hodnoty a tudíž převod do metrické soustavy.

Vůbec první komplexní zpracování českých měř a vah přináší ve své *Kronice české* Václav Hájek z Libočan roku 1541, který spojuje vznik první soustavy s metrologickou reformou Přemysla Otakara II. z roku 1268. Naléhavá potřeba celozemské unifikace vedla postupně stavy i panovníka k legislativnímu ukotvení pražské měrné soustavy v Čechách v letech 1547, 1607 a 1609, na Moravě došlo k ustanovení olomoucké soustavy zemskou mírou roku 1600. Základní jednotkou byl v Čechách pražský loket (čtyři čtvrtě nebo 24 coulů), tři lokty tvořily sáh, čtyři lokty látro a dvě látra jeden prut. Zemský provazec měl 52 loktů a míle 365 provazců. Kvadrátní provazec byl základní jednotkou plošné míry, duté jednotky pak spojovaly opět míry sypké a tekuté. Základní jednotkou hmotnosti byla libra.

Snahy sjednotit měrný systém v rámci habsburské monarchie se objevují koncem 17. století, ale až zavedením vídeňských jednotek ve Slezsku v roce 1750 a vytvořením jednotné soustavy rakouských dědičných zemí roku 1756 můžeme hovořit o skutečné unifikaci. Na Moravě pak byla tato soustava zavedena patentem z roku 1758. V Čechách byla zavedena dolnorakouská metrologická soustava dekretem Marie Terezie roku 1763.¹⁷⁴

Problematičnost adaptace starých středověkých měř na potřeby rozvíjející se techniky a průmyslu a také stále větší počet zemí přistupujících k metrické soustavě, přiměl Rakousko-Uhersko k přijetí zákona o zavedení metrické soustavy roku 1871, se závaznou platností k 1. lednu 1873.

Pro etnologii představují metrologické identifikace a interpretace (převody na metrickou soustavu) v případě celé řady témat stěžejní problém, který může být velmi obtížně řešitelný, ale také neřešitelný. V případě takového neúspěchu se může i bohatý pramenný materiál změnit nejen pro srovnávací studium na soubor údajů bez významu. Při identifikačních a interpretačních snahách je třeba mít na paměti výše zmíněnou skutečnost, že

¹⁷² *Tamtéž*, s. 165.

¹⁷³ Vídeňská libra – 560,012 g, vídeňský loket – 0,773 m. *Tamtéž*, s. 165.

¹⁷⁴ *Tamtéž*, s. 166–168.

množství jménem totožných měr bylo ve své hodnotě naprosto odlišných a že jednotlivá unifikční nařízení se okamžitě neobracela v praxi a lidé mohli používat stále míry staré, což se mohlo odrážet také v písemných pramenech. K pokusům o interpretaci starých metrologických údajů lze použít výše zmíněné texty, stejně jako literaturu, které se problematikou nepřímo zabývá, zejména z oblasti hospodářských dějin.

Numizmatika

Numizmatika zkoumá z různých úhlů platidla, jejich vývoj, společenskou úlohu, ale zabývá se také vztahy mezi platidly a systematikou jednotlivých soustav, a to i v případě předmincovních platidel. Pro účely studia archivních pramenů z prostředí českých zemí se blíže seznámíme s platidly středověkými a novověkými. S nimi se samozřejmě hojně setkáváme v nejrůznějších typech písemností zejména hospodářské povahy. Jde tedy např. o prameny sloužící k daňovým účelům, účty, oceňování nemovitostí, soupisy majetku, nebo určování výše splátek atp.

Počátky numizmatiky spadají přibližně do období pozdního středověku, kdy se setkáváme se sběratelskými zájmy orientovanými zejména na antická platidla, později se tento zájem rozšířil také na mince středověké.¹⁷⁵ Sběratelské počátky numizmatiky vytvořily předpoklady pro vytváření prvních katalogů a ustavování numizmatické systematiky. Tato fáze probíhala již v 18. století, přičemž v následujícím století se orientace oboru soustředila na analytické práce, v jejichž souvislosti začaly vznikat první numizmatické časopisy. U nás se ale tak dělo až po 1. světové válce.¹⁷⁶

Než si představíme jednotlivá mincovní platidla, s nimiž se při archivním výzkumu můžeme setkat, alespoň v krátkosti se seznámíme se základní numizmatickou terminologií. Důležité je ujasnění pojmů *peníze* a *měna*. *Peníze* chápeme jako prostředek směny mezi různými druhy zboží. Postupně dochází k ustálení formy těchto prostředků takřka výhradně na zlato a stříbro v rámci mincovního platidla. Systém ražených mincovních platidel pak nazýváme v užším slova smyslu *měnou*.¹⁷⁷ *Mince* jsou pak jako součást měny kusy kovu (nejčastěji okrouhlého tvaru) určité hodnoty, které jsou garantovány vydavatelem (státem). Vydavatel ručí také za *stříž*, což je hmotnost mince a *zrno*, tedy množství drahého kovu ve

¹⁷⁵ *Tamtéž*, s. 397.

¹⁷⁶ *Tamtéž*, s. 398–400. K prvním československým časopisům patřily *Věstník Numismatické společnosti československé* (1919–1923), *Numismatický časopis československý* (1925–1943 a 1949–1952), který od roku 1953 vychází jako *Numismatický sborník* (poslední svazek 1993). Od roku 1945 vychází *Numismatické listy* a jsou nejstarším stále vydávaným numizmatickým časopisem u nás.

¹⁷⁷ *Tamtéž*, s. 404–405.

střížku, což je vlastní kus kovu opatřený na líci (avers) i rubu (revers) ražbou.¹⁷⁸ Na minci se pak setkáváme s vyobrazením a textem. Vyobrazení mohou být figurální, heraldická, symbolická atp., umístění textu pak může být v tzv. opisu, kolem vyobrazení v mincovním poli, nebo také přímo v mincovním poli. Od 18. století se pak objevuje text rovněž na hraně mince. Letopočet se na mincích vyskytuje zřídka od 13. století, nejstarší českou mincí s letopočtem je dukát Vladislava II. z roku 1511.¹⁷⁹ Důležitou informací uvedenou na minci pak může být samozřejmě její hodnota. Nejstarší uvedení tohoto údaje v českých zemích pochází z roku 1300 a jedná se slovní formu označení pražských grošů (*grossi Pragenses*) a jeho části (*parvi Pragenses*). Číslovky se objevují až v 16. století, konkrétně na krejcarech Ferdinanda I. a Maxmiliána II. v letech 1561–1573. Trvale je pak číslovka součástí krejcarových ražeb od roku 1619.¹⁸⁰

Různé formy platidel se v prostoru českých zemí objevují již v předhistorické době, kdy se k nám díky dálkovým obchodním trasám dostávaly řecké a makedonské ražby, které se také stávaly inspirací pro nejstarší tuzemské mince keltského obyvatelstva přibližně na přelomu 2. a 1. století př. Kr.¹⁸¹ S příchodem germánských kmenů na přelomu letopočtu upadá keltské mincovnictví a vytváří se tak prostor pro pronikání římských mincí zejména na Moravu, kde jsou známy stovky nálezových lokalit.¹⁸² S obdobím stěhování národů se pak objevují mince byzantského původu a také jejich napodobeniny. Kontakt s byzantskou měnou můžeme sledovat až do období Velké Moravy, která svoji vlastní měnu odvozovala zřejmě právě ze systému byzantského.¹⁸³ Ze západní Evropy na naše území pronikala také franská měna, pravděpodobně denáry Karla Velikého, nejstarším prokazatelným nálezem franské mince u nás je denár Karla Lysého (843–877) z pražské Šárky.¹⁸⁴

Na rozdíl od Velké Moravy razil přemyslovský stát vlastní mince. Ražba byla spjata s takzvaným mincovním regálem a souviselo s ním výhradní právo na ražbu mincí, které v českých zemích známe již od 2. poloviny 10. století (emise stříbrných denárů¹⁸⁵). Díky potřebě nových ražeb a z organizačních důvodů byla výroba mincí pronajímána. Reformou

¹⁷⁸ *Tamtéž*, s. 405–406.

¹⁷⁹ *Tamtéž*, s. 406.

¹⁸⁰ *Tamtéž*, s. 407.

¹⁸¹ Jednalo se o ražby typu Niké vycházející ze statérů Alexandra Velikého. Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*. Brno: Blok, 1979, s. 24.

¹⁸² *Tamtéž*, s. 25–26. Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 433–434.

¹⁸³ Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*, c. d., s. 27.

¹⁸⁴ *Tamtéž*, s. 28.

¹⁸⁵ Denár Boleslava I. (935–972), viz Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 435; Petráň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*. Praha: Libri, 1996. s. 44–45.

Václava II. pak došlo roku 1300 k soustředění královských ražeb do Kutné Hory, i když pronájem výroby mincí ještě zcela nevymizely.¹⁸⁶

Obr 10

Avers ½ tolaru Karla VI. z roku 1718, 15tikrejcaru Marie Terezie z roku 1745 a tolaru Marie Terezie z roku 1757, stříbro, mincovna Praha. Numismatické oddělení Moravského zemského muzea, inv č. 23378, 25566 a 25590. Poškození ve formě stop po očkách k závěsu u všech platidel a pozlacení v prvních dvou případech odhalují jejich používání jako šperku a otevírají další potenciální možnosti významů u jejich uživatelů (např. křestní dar, ochranný předmět).

Nejstarším dvoustranným typem mincí ražených na našem území byly tedy denáry, které se užívaly až do první třetiny 13. století.¹⁸⁷ Denárová měna fungovala také na Moravě, kde probíhaly samostatné ražby. Součástí denárové soustavy byly také tzv. brakteáty, což byly mince opatřené ražbou jen na jedné straně.

V červenci roku 1300 došlo za vlády Václava II. k měnové reformě a jsou vyraženy první pražské groše a jejich díly – parvy (*parvi denarii*, *parvy* nebo denáry).¹⁸⁸ Poměr předchozí měny k nové grošové byl stanoven v poměru 6 brakteátů k 1 groši. Pražský groš byl koncipován jako stabilní mince se stálou ryzostí, avšak do konce platnosti grošové měny roku 1547 docházelo k postupnému snižování obsahu stříbra v minci.¹⁸⁹

Od roku 1325 nechal dle vzoru italských zlatých mincí Jan Lucemburský razit florény.¹⁹⁰ Navazující dukáty Karla IV. se odklonily od florentské předlohy a za Václava IV. ražba zlatých mincí ustala, a to až do konce 15. století.¹⁹¹ Poměr florénu ke groši byl zpočátku 1:12 (13), ale díky znehodnocení stříbrné mince posléze vzrůstal.¹⁹² Na Moravě se v omezeném počtu razily také zlaté mince – Joštovy dukáty.¹⁹³

Politický vývoj, úpadek kutnohorské těžby a také potřeby středoevropského obchodu směřovaly k zavedení tolarové měny, s níž se objevuje tzv. jáchymovský tolar hraběte Šlika v

¹⁸⁶ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 421. Např. na Moravě dochází k obnovení brněnské mincovny v polovině 14. století. *Tamtéž*, s. 440; Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*, c. d., s. 53–54.

¹⁸⁷ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 435–440; Petráň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*, c. d., s. 76–77; Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*, c. d., s. 30–52.

¹⁸⁸ Petráň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*, c. d., s. 105–106.

¹⁸⁹ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 440.

¹⁹⁰ Petráň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*, c. d., s. 98–99.

¹⁹¹ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 442–443.

¹⁹² Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*, c. d., s. 55.

¹⁹³ *Tamtéž*, s. 57.

letech 1519–1520.¹⁹⁴ Roku 1548 pak došlo k zastavení ražby grošů, cesta k unifikaci měny v rámci habsburského soustátí se tak otevřela, což však v českých zemích naráželo na komplikace. Zavedl se na základě říšské měny stříbrný zlatník¹⁹⁵ rovnající se 60 krejcarům,¹⁹⁶ avšak již v roce 1573 se vrátila soustava tolarová, která však byla na říšskou soustavu napojená.¹⁹⁷ Krejcarová sestava přišla opět ke slovu roku 1619, kdy byly zavedeny tyto ražby: malé a bílé peníze, 3krejcar, 12krejcar a 24krejcar. Byly také obnoveny některé mincovny na Moravě a ve Slezsku.¹⁹⁸ Výše zmíněnou unifikaci realizoval již Ferdinand II., kdy od roku 1624 tvoří základ měnové soustavy tolar rovnající se 120 krejcarům. Byly raženy také jeho díly a 3krejcar, krejcar a ½krejcar.

Posledním obdobím vývoje měny na českém území, které zmíníme, bude úsek mezi lety 1750 a 1857. Stále větší hospodářská provázanost habsburské říše s německými státy si vynutila měnovou reformu. Z vídeňské marky se přešlo k marce kolínské jako základu, z které je raženo 10 tolarů, které se rovnaly 20 zlatníkům. Do této soustavy, jejímž základem byl tedy opět stříbrný tolar, patřily i mince zlaté – dukáty. Od roku 1759 pak byly také raženy drobné mince určené pro české země. Tyto měděné *grešle*¹⁹⁹ se staly uznávanými v celé habsburské monarchii. Zavedení takovéhoho kreditního platidla²⁰⁰ bez podílu drahého kovu bylo předstupněm k papírovým penězům.²⁰¹

Ostatní pomocné vědy historické

Tato seznámení s jednotlivými pomocnými vědami historickými však problematiku jejich styčných ploch s etnologií nevyčerpávají. Etnolog totiž pracuje také v prostoru věd jiných. V souvislosti s problematikou historické demografie a obecně se stěžejní antropologickou tematikou příbuzenského systému se etnolog pohybuje velice blízko *genealogii* jako vědě o zkoumání příbuzenských vztahů mezi jedinci. To se děje při rekonstrukci rodin žijících na hospodářství, při studiu problematiky nástupnictví hospodářů, výměnku, ale také obecně v problematice rekonstrukce rodin, výzkumu sňatečnosti a v jiných oblastech, kdy se etnolog snaží vytěžit matriky a jednotlivé soupisy obyvatelstva. Etnolog při výzkumu také naráží na

¹⁹⁴ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 446–448. Viz též Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*, c. d., s. 65; Petrůň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*, c. d., s. 309–310.

¹⁹⁵ Petrůň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*, c. d., s. 340 a 341.

¹⁹⁶ *Tamtéž*, s. 160–161.

¹⁹⁷ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 450.

¹⁹⁸ *Tamtéž*, s. 451; viz též Sejbal, Jiří: *Dějiny peněz na Moravě*, c. d., s. 70–71.

¹⁹⁹ Petrůň, Zdeněk – Radoměřský, Pavel: *Encyklopedie české numismatiky*, c. d., s. 105.

²⁰⁰ *Tamtéž*, s. 160.

²⁰¹ Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*, c. d., s. 453–455.

jednotlivé nápisy na hmotných předmětech – ať již movitých, či nemovitých, takže se pohybuje v prostředí *epigrafiky* jakožto vědy o nápisech na jiných než paleografických materiálech. Ty ho zajímají v souvislosti s datacemi a původem (autorstvím) jednotlivých předmětů a staveb aj. V této oblasti etnologie tradičně věnovala pozornost malovaným nápisům na štítech domů,²⁰² malovaným nápisům na nábytku, keramice, podmalbách na skle, rytým a kovaným nápisům na nástrojích, či nářadí, nověji také nápisům na zdech v poloze folklorního materiálu, nebo devocionálních. To se týká také *sfragistiky* jako vědy o pečetích, do jejíhož hájemství vstupuje etnolog při vyhodnocování vyobrazení na obecních pečetích, které mohou být hodnotným ikonografickým pramenem zejména při výzkumu materiální kultury (na pečetích se setkáváme s orebným nářadím, vinařskými noži i jiným zemědělským nářadím), ale také jiné problematiky (na pečetích se též nacházejí vyobrazení světců, varianty oikonym, datace aj.).

Pomocné vědy historické nás na úrovni praktické použitelnosti pro etnologické výzkumy poučují o (vnější) kritice (písenných) pramenů, jejich čtení, ale také interpretaci. Tato poloha nás posouvá dále, k neméně důležitým dovednostem, nezbytným pro realizaci archivního výzkumu, totiž k jazykovým kompetencím.

Obr_01

Epigrafický nápis na štítě domu č. p. 19 v Horním Smržově, 1931, kreslil Josef Pelíšek. Muzeum Boskovicka, inv. č. E 428.

Obr_09

Pečeť Holubic s vrší na chytání ryb, Křenovic se křenem z roku 1737 a Vážan z roku 1619 s radlicí, krojidlem a vinařským nožem se securis. Publikováno: Ličman, Alois: *Slavkovský okres. Vlastivěda moravská*. Brno: Musejní spolek, 1921, s. 56–57, kresba Chatrný, upraveno.

Stará čeština

Prvním jazykem, jemuž budeme věnovat pozornost, je čeština, neboť jako každý jiný jazyk prodělala ve své historii změny, které se týkaly gramatiky, slovní zásoby i významu jednotlivých slov.

Nejstarší fáze češtiny jako samostatného slovanského jazyka spadá do období od 10. století až přibližně do poloviny 12. století. Pro toto období nemáme písenné doklady psané v

²⁰² Nejnověji Malach, Roman: *Z odkazu Jaroslava Mackerleho: příspěvek k typologii malovaných štítů Malé Haně*. Zpravodaj komise pro lidové stavitelství, sídla a bydlení ČNS 11, 2014 – v tisku.

češtině. Spisovným jazykem tohoto období byla latina a na našem území v určité, stále se zmenšující, míře také k liturgickým účelům zavedená staroslověnština. Starou češtinu známe v jejím raném období na základě nejstarších písemných záznamů od poloviny 12. století, přičemž doba trvání tohoto období pokračovala až do sklonku 13. století. První české písemné památky jsou *bohemika* (česká jména v cizojazyčném textu), glosy (poznámky a překlady frází vepsané v cizojazyčném textu) a také přípisky (poznámky v cizojazyčném textu, které se však k němu neváží).

Vůbec nejstaršími známými samostatnými českými větami je záznam připsaný na zakládací listině litoměřické kapituly z počátku 13. století.²⁰³

„Pauel dal gest ploffcoucih zemu

Wlah dalgest dolaf zemu ifuiatemu scepanu seduema dufnicoma bogucea afedlatu“²⁰⁴

Tento text byl psán tzv. primitivním pravopisem, který využíval pro zápis českého jazyka latinských písmen bez ohledu na české jazykové zvláštnosti a vznikaly tak nejednoznačnosti. Např. písmeno *c* tak označovalo *c*, *č* nebo *k*.²⁰⁵ Později ve 13. století se objevuje takzvaný pravopis spřežkový, kdy se pro zápis českých hlásek objevují spřežky dvou písmen, jako třeba *rs* pro zápis písmene *ř*.²⁰⁶

Od 14. století se začíná čeština prosazovat v různých literárních žánrech a ke konci století se již objevuje také v úředních písemnostech. Ve starší fázi se užívá staršího spřežkového pravopisu (*ch = ch; chz = č; cz = c; g = j; rs, rf, rz = ř; s, f = ž; ff = š; w = v; v = u; zz = s; z = z; ie, ye = ě*), přičemž *i* a *y* jsou zaměnitelné znaky, stejně tak jako v další fázi, tedy od 40. let 14. století, kdy se objevuje mladší spřežkový pravopis (*ch = ch; cz = c i č; g = j; rs, rf, rz = ř; s, f = s i š; ff = s i š; w = v; v = u; z = z i ž; y* na konci slabiky = *j, ie, ye = ě*). Občasně se v různých podobách objevuje interpunkční znaménko, které označuje pauzu.

Začátkem 15. století stoupá gramotnost obyvatelstva v českých zemích a s tím také roste počet uživatelů psané češtiny, která se plně prosazuje také v administrativní oblasti. Ve spise *De ortographia Bohemica*, jehož autorství se přisuzuje Janu Husovi, se objevuje návrh na změny v českém pravopisu, tzv. diakritický pravopis.²⁰⁷ Spřežky měkkých konsonantů

²⁰³ O nejstarších pramenech k poznání vývoje češtiny přehledově např. Šlosar, Dušan: *Stará čeština pro archiváře I*, c. d., 1972, s. 1–3.

²⁰⁴ Přepis textu je: „Pauel dal jest Ploškocích zem’u. Vlach dal jest Dolás zem’u i sv’atému Ščepánu se dvěma dušnikoma Bogučēja a Sedlatu“. *Tamtéž*, s. 7.

²⁰⁵ *Tamtéž*, s. 7.

²⁰⁶ *Tamtéž*, s. 8–9.

²⁰⁷ *Tamtéž*, s. 9–10.

nahrazuje tečka nad písmenem, dlouhé vokály jsou označeny čárkou nad nimi a ruší se zaměnitelnost *i* a *y*. Zůstává ponechána pouze spřežka *ch* a nadále užívání *w*. Postupně se také ujímá interpunkční znaménko.

Od počátku 16. století vstupuje čeština do humanistického období svého vývoje, které přetrvává přibližně do počátku 17. století. Pravopis stále není ujednocen a většinou se projevují různé formy spřežkového pravopisu. V tištěných dílech se však ustálil tzv. bratrský pravopis, který užívá diakritiky a několika spřežek.²⁰⁸ Spisovný jazyk se standardizoval podle jazyka užitého v novém překladu Bible do češtiny, který dnes známe jako *Bibli kralickou*. Měkké konsonanty se psaly s háčkem (dříve nad nimi byla tečka) a to v případě *č, d', ň, ř, t', ž*. Písmeno *š* se psalo většinou na konci slova, na začátku nebo uprostřed se psalo spřežkou *ſſ*. Písmeno *ě* se ustaluje k dnešní podobě a funkci. Dlouhé *í* se pak zapisovalo postupně následovně – *ii > ij > j*. Vyslovované písmeno *j* se zapisovalo jako *g* nebo *y*, vyslovované *g* se pak psalo jako *ğ*. Slovo *její* se tak bratrským pravopisem psalo *gegj*.

Čeština období baroka, tedy počátku 17. století až druhé třetiny 18. století, byla poznamenána politicko-spoločenským vývojem, který souvisel s emigrací české nekatolické inteligence a spisovná čeština se tak od konce 17. století postupně omezuje v užívání. Nejprve v rámci vědeckých děl a náročné literatury, později také v administrativní sféře. Jistý úpadek češtiny však nesouvisel s vytlačováním němčinou, která zaznamenala v tomto období také určitý útlum. Změny v hláskosloví a tvarosloví spisovné češtiny byly z velké části již dovršeny v humanistickém období. Probíhaly proměny obecné češtiny a velké diferenciaci se projevovaly díky izolovanosti v jednotlivých nářečích, nejvíce v moravských a slezských. Díky většímu styku s němčinou pronikaly do češtiny mnohé germanismy, a to obzvláště v městském prostředí. Normu pro jazyk tištěných textů nadále představovala *Bible kralická*. Při psaní se stále užívaly spřežky a nesourodě diakritika.

Od 80. let 18. století do poloviny 19. století probíhá obrozenecká fáze vývoje češtiny. Patent o zrušení nevolnictví z roku 1781 uvolňuje pohyb obyvatelstva a tím také příliv těch česky mluvících do měst. Pro kodifikaci nové podoby spisovného jazyka se stala výchozími díla konce 16. století a Jana Amose Komenského. Všeobecně byla přijata gramatika Josefa Dobrovského (1809), který zavedl tzv. analogickou opravu, která odstranila psaní *y* po *s, z* a *c*. Spolu se snahami o obnovu českého jazyka se objevují také puristické tendence, které se snaží odstranit skutečné nebo i smyšlené germanismy z češtiny a nahradit je jazykovými novotvory.

²⁰⁸ *Tamtéž*, s. 10–11.

K rozvoji češtiny a obnově slovní zásoby zásadně přispěl také česko-německý slovník Josefa Jungmanna, rozšířilo se rovněž české odborné názvosloví.

V závěru obrozenecké fáze dochází k odstranění přežitků bratrské češtiny, užívá se *si*, *zi* i *sy*, *zy* na základě etymologie a jednotně se píše *ci*. K dalšímu formování přispívá také změna paleografické povahy, a to nahrazení fraktury antikvou. V tiskové podobě tak došlo k odstranění spřežky *ff* a nahrazením *š*. Dlouhé *í* nahradilo *j* a *j* zase nahradilo *g*. Zápis výše uvedeného slova *gegj* se tak posunul do současné podoby *její*. Tyto změny nazýváme tzv. opravnou skladbou, kterou v roce 1843 vydal Pavel Josef Šafařík. Poslední významnou změnou tohoto období je nahrazení *w* současným jednoduchým *v* roku 1849.

Po obrozeneckém období již nastupuje fáze moderní češtiny, které nebudeme dále věnovat pozornost. V souvislosti s vývojem jazyka a potřebami pro naše archivní bádání není však od věci zmínit vývoj vlastních jmen, kterým se zabývá *onomastika* a vývoj jmen místních, který studuje *toponomastika*. V okrajové míře pak můžeme narazit na problematiku vývoje jmen pomístních, v závislosti na typu studovaného materiálu. Obzvláště s proměnami místních jmen se můžeme setkat častěji, a proto je užitečné seznámit se alespoň se základními slovníky místních jmen pro české země. Zejména jsou to práce Ladislava Hosáka pro Moravu a Slezsko a Antonína Profouse pro Čechy.

Vývoj českého pravopisu ale není jediný problém při práci s českými písemnými prameny. Jeden z nejožehavějších problémů představuje sémantika staročeských termínů. Etnolog se totiž při archivním výzkumu setkává s dnes již nepoužívanými anebo významově posunutými termíny. K odhalení jejich významů vedle kontextu pramene a srovnávání s jinými prameny využívá také rozličné příručky, zejména slovníky. Neocenitelnou pomůckou v tomto snažení je *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.,²⁰⁹ který zahrnuje slovníky, lístkové katalogy, ale také mnohé textové prameny, v nichž umožňuje i vyhledávání. Jako neocenitelnou lexikální pomůcku musíme vyzdvihnout Jungmannův slovník z 30. let 19. století, který je v digitalizované podobě i on-line dostupný,²¹⁰ ale také *Slovník jazyka českého* Pavla Váši a Františka Trávníčka, který vyšel ve více vydáních. Čtivou, informačně bohatou a dnes již klasickou práci o historických proměnách češtiny představuje kolektivní práce *Slova a dějiny*.²¹¹

²⁰⁹ *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.

²¹⁰ Jungmann, Josef: *Slovník česko-německý*. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=25714>.

²¹¹ Němec, Igor a kol: *Slova a dějiny*. Praha: Academia, 1980.

Historická němčina

Vedle češtiny se v případě velkého množství různorodého archivního materiálu badatel setkává s němčinou, resp. se starou němčinou. Teritoriálně můžeme němčinu rozdělit na hlavní dvě skupiny. Dolní němčina (*Niederdeutsch*) byla užívána v severních německých zemích, zatímco jižní země hovořily horní němčinou (*Hochdeutsch*).²¹²

České země přicházely nejvíce do styku právě s němčinou horní a užívalo ji také německé obyvatelstvo zde usídlené. Němčina horní se dále členila do dvou skupin, na němčinu střední (*Mitteldeutsch*) a němčinu horskou (*Oberdeutsch*). Oba tyto jazykové celky se dále člení na několik podskupin, avšak bude postačovat, když zmíníme slezská nářečí spadající pod východostředoněmecký okruh, jichž se užívalo na Moravě až po Olomouc. Z oblasti horské němčiny pak byla na území jižních Čech a jižní a střední Moravy rozšířena středobavorská nářečí patřící k bavorskorakouskému celku.²¹³ Kromě členění teritoriálního se horní němčina rozděluje také časově.²¹⁴

Vývoj německého jazyka je více než jiné jazyky ve středoevropském prostoru spjat s kancelářským jazykem. Je samozřejmě pravdou, že jazyk užívaný v kancelářích měl svá omezení, zejména v šíři slovní zásoby a také obecných možnostech užití, avšak zvláště v případě němčiny vytvářel jazyk kancelářů morfologickou standardizaci. Tak jako v případě jiných jazyků, němčina se jako psaný jazyk pozvolna prosazovala na úkor dominující latiny. V listinných textech různého původu a účelu se soustavněji němčina objevovala až od 1. poloviny 13. století.²¹⁵ Mohutným rozvojem prošla kancelářská němčina ve 14. a 15. století, její užití se rozšířilo v městském, klášterním a knížecím prostředí, a posléze psaná němčina pronikla, resp. se objevila v nižších městských vrstvách a následně ve venkovském prostředí. Většina historiků němčiny se shoduje, že rozhodujícím impulzem pro masívní rozšiřování němčiny jako kancelářského jazyka (a následně jako jazyka v obecném písemném styku) byla snaha nižší šlechty vymezit se a prosadit vůči šlechtě vyšší. Nižší šlechta neměla k dispozici dostatek latinsky vzdělaných písařů, a proto přesouvala svoji agendu směrem k německému jazyku. Někteří badatelé si také všimají, že knížecí a městské kanceláře jsou mnohem

²¹² Hranice těchto dvou jazykových skupin probíhala přibližně po linii Limburg, Aachen, Düsseldorf, Benrath, Siegen Kassel, Wittenberg, Frankfurt/Oder. Masařík, Zdeněk: *Historická němčina pro archiváře*. Brno: MU, 1997, s. 5.

²¹³ *Tamtéž*, s. 6.

²¹⁴ Tuto časovou periodizaci je však nutno brát jen jako přibližně orientační. Srov. *Tamtéž*, s. 6–9.

²¹⁵ *Tamtéž*, s. 10.

progresivnější v prosazování němčiny než kancelář císařská nebo kanceláře vyšších správních celků.²¹⁶

S německy psanými písemnými prameny se pro české prostředí setkáváme na základě politických souvislostí zejména v 17.–19. století. Týká se to především písemných pramenů, za jejichž vznikem stála státní správa, jako jsou např. sčítání lidu, katastry, avšak také vrchnostenská agenda, jako např. v případě pozemkových knih, urbářů apod. Zde němčina ve zmíněném období vytlačila dříve užívanou češtinu. U češtiny zmíněný jazykový vývoj se pochopitelně týkal také němčiny, takže při interpretaci německých textů se badatel setkává se stejnými problémy. Německé prostředí disponuje mnohými lexikálními příručkami, které mohou napomoci k jejich překonání – zmíníme např. tzv. DWB – *Německý slovník*, založený bratry Grimmy.²¹⁷ K orientaci mezi projekty (a příručkami) věnujícími se (staré) němčině či jako nástroj propojující různé digitalizované a on-line dostupné slovníky může posloužit *Wörterbuch-Portal* německých akademií věd.²¹⁸

Středověká a novověká latina

Na okraj se zmíníme také o posledním nejčastějším pramenném jazyku českého prostředí, tedy latině. Při práci se středověkými a novověkými latinskými prameny musíme počítat s některými specifiky a odlišnostmi od klasické latiny. Jsou to jednak rozdíly gramatické, avšak pro nás jsou daleko důležitější rozdíly ve významu některých slov a ve způsobu zápisu textu.

Latina středověku se vyvinula na základě antického jazyka užívaného v prostoru římského impéria. Postupně latinu užívalo jako dorozumivací jazyk, ne pouze ve styku s provinciálními římskými úřady, stále více lidí různých etnik usazených na území rozpadající se říše. Již na sklonku 3. století se objevovaly první změny vedoucí ke středověké podobě latiny. Měníci se politická a společenská situace spolu se silícím křesťanstvím a větší úlohou vulgární latiny se projevily v mnoha aspektech jazyka, v syntaxi, morfologii, literárních formách atd.²¹⁹

Velké změny postihly např. slovní zásobu, kdy mnoho slov antické latiny nahradily výrazy nové – hlava *caput* > *testa*, kuň *equus* > *caballus*, město *urbs* > *civitas*. Objevily se také tendence nahrazovat kratší slova delšími a kumulovat předpony. Další změny také

²¹⁶ *Tamtéž*, s. 12. Srov. práce k dějinám kancelářského jazyka. Henzen, Wilhelm: *Schriftsprache und Mundarten*. Bern: Francke Verlag, 1954²; Schmitt, Ludwig Erich: *Die deutsche Urkundensprache in der Kanzlei Kaiser Karls IV. (1346–1378)*. Halle: Niemeyer, 1936.

²¹⁷ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. Leipzig 1854–1961. Dostupné z: <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>.

²¹⁸ *Wörterbuch-Portal*. Dostupné z: http://www.woerterbuch-portal.de/wbp/index_html.

²¹⁹ Nechutová, Jana: *Středověká latina*. Brno: MU, 1995, s. 52.

souvisely s politickými změnami a s definitivním vítězstvím křesťanství. Ty se projeví v nové terminologii ve vztahu k císaři, církevním hodnostářům a dalším úředním činitelům. Latina byla obohacena o termíny z hebrejštiny a častěji z řečtiny. Existující latinská slova také získávala nové významy nebo vznikala slova manipulací se základy původních latinských výrazů.²²⁰ Od počátku středověku se latina diferenciovala také teritoriálně, když do ní vstupovaly vlivy jazyka obyvatelstva toho kterého dříve římského území.

Impulsem pro uchování a rozšíření latiny se stala tzv. karolinská renesance. Karel Veliký, jakožto sjednotitel velké části bývalé západořímské říše, inicioval kulturní reformu, ve které se osobně angažoval. Na jeho dvoře se sešla řada učenců, shromažďovaly se zde a studovaly antické spisy, avšak autoritou zůstávala Bible a patristické texty. Karlova říše neměla dostatek vzdělanců nejvyšší úrovně, proto je Karel zval zejména z Itálie a britských ostrovů. Významnou úlohu také sehrálo propojení dvora s kláštery coby nositeli latinské kultury a vzdělanosti.²²¹ Tímto procesem kulturní obnovy prošla také latina a došlo k jejímu očištění. Latina se stala opět literárním jazykem a zanikla ve své vulgární podobě, neboť na jednotlivých územích se prosadily nově vzniklé románské jazyky. Později na Karlovu reformu navázala ve druhé polovině 10. století tzv. *ottónská renesance*.²²²

Středověká latina tedy formálně získala podobu mrtvého jazyka, jelikož již nikomu nesloužila jako jazyk rodný. Avšak díky úloze, kterou latina ve svém vývoji získala, a univerzalizmu evropského středověku, se stala dorozumívacím jazykem pro určité vrstvy obyvatelstva napříč kontinentem. Latina našla uplatnění v úředních písemnostech do doby, než ji postupně vytlačily národní jazyky. Byla jazykem církevním (bohoslužby) a jazykem vzdělanců a literátů. Latina však nebyla v období středověku homogenním kompaktním celkem a můžeme vidět dva směry tendencí, které ji ovlivňovaly. Na straně jedné to byly sjednocující prvky, tedy návaznost na klasickou latinu a vliv latiny křesťanské, na straně druhé to jsou prvky vedoucí k diferenciaci, zejména dřívější působení vulgární latiny a také vliv nově vznikajících národních jazyků. Můžeme tak hovořit o dualismu středověké latiny.²²³

Historické reálie

Vedle zmíněných znalostí a dovedností musí být etnolog připravující archivní výzkum obeznámen s řadou historických reálií. Nejedná se pouze o znalosti jednotlivých druhů pramenů a jejich rámcového obsahu, resp. jejich uložení, jak o tom byla učiněna zmínka výše.

²²⁰ *Tamtéž*, s. 53.

²²¹ *Tamtéž*, s. 70–71.

²²² *Tamtéž*, s. 72–74.

²²³ *Tamtéž*, s. 75–77.

V tento moment máme na mysli spíše vědomosti o existenci a historii jednotlivých institucí a rozsahu jejich působnosti, nejen co se týče kompetencí, ale také geografické působnosti. Obecně můžeme říci, že se jedná o celou řadu reálií z dějin správy a znalosti geografického rozsahu jednotlivých správních jednotek v minulosti. Významný mezník v této problematice představuje polovina 19. století, kdy v našem prostředí zaniká po staletí trvající patrimoniální správa, v níž základní správní jednotky představovala jednotlivá panství jako soukromé majetky. Geografický rozsah jednotlivých panství, resp. příslušnost lokalit k jednotlivým panstvím jsou fakta, bez nichž vůbec nelze mnoho archivních výzkumů proponovat. V této problematice mohou být velmi nápomocné např. edice tereziánského katastru pro Moravu i Čechy, které mapují rozsahy jednotlivých panství již v podmínkách jejich konsolidovaného systému. Ten totiž během středověku a přechodu k ranému novověku procházel značně dynamickým vývojem, který spočíval ve scelování drobných majetků do větších panství. V souvislosti s patrimoniální správou nás pochopitelně musí zajímat i vrchnostenská kancelář se svými kompetencemi a agendou. Také stát v tomto období disponuje svými správními jednotkami – např. od 18. století významnějšími kraji. Tím se však problematika nevyčerpává – nesmíme opomíjet ani správu soudní, či církevní. Po zániku panství začal stát budovat novou správní síť okresů, které geograficky vymezovaly působnost okresních institucí. V této nové a v průběhu času měnící se situaci se musí etnolog opět orientovat. Nejen k ní, ale obecně k této problematice poslouží shrnující *Dějiny správy českých zemí* od Jana Janáka, Zdeňky Hledíkové a Jana Dobeše.²²⁴

Techniky archivního výzkumu

Také techniky archivního výzkumu lze pro orientaci rozlišovat na manuální a technologizované (viz podkap. *Techniky etnografického výzkumu*). Z manuálních technik hrají i pro archivní výzkum nepostradatelnou roli *poznámky* a *výzkumný deník*, do nichž výzkumník zaznamenává pro výzkum vybrané archivy, jejich fondy i samotné archiválie. Uvádí do nich také stav rešerší jednotlivých fondů. Vypisuje do nich na základě analýzy písemných pramenů získaná etnografická data, ale také do nich pořizuje transliterace, či transkripce celých písemných pramenů resp. jejich částí. Slouží také k identifikaci získaných dat – k jednotlivým datům, poznámkám a přepisům uvádí řádné citace jejich uložení, cestu k jejich dohledání (název instituce, fondu, číslo kartonu, inventární číslo, signaturu, folia – číslo listu), neboť bez

²²⁴ Janák, Jan – Hledíková, Zdeňka – Dobeš, Jan: *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*. Praha: NLN, 2005^x.

nich jsou získaná data a poznámky nepoužitelné. Stejně tak si v poznámkách a výzkumném deníku vede evidenci dokumentace jednotlivých písemných pramenů, tedy snímků a skenů archiválií. Současná archivní legislativa a dostupnost dokumentačních technologií totiž usnadňují badatelům práci. Výhodou je samozřejmě to, že můžeme při návštěvě archivu po vytýčení prostoru bádání shromažďovat informace k dalšímu zpracování mimo archiv, ale také se při užití vhodných technologií otevírá prostor k detailnější analýze pramenů, který není technicky nebo časově možný přímo při studiu v archivech.

Jednou ze základních technik je samozřejmě *kopírování* archiválií, které je stejně jako i další služby badatelům, které archiv poskytuje, zpoplatněno dle badatelského řádu odvislého od aktuálních legislativních norem.

Skenování archiválií poskytuje širší možnosti zpracování, avšak je samozřejmě finančně nákladnější a časově náročnější na zpracování a dodání badateli. Archivy však po vyplnění a schválení příslušného formuláře umožňují pořizování fotokopií vlastním digitalizačním zařízením, digitálním fotoaparátem nebo i vlastním příručním skenerem, pokud to stav a povaha archiválií dovolují.²²⁵

Rozhodneme-li se použít k *fotografování* vlastního digitálního fotoaparátu, je dobré předem zvážit požadavky, které máme na kvalitu snímků s ohledem na využití takto zdokumentovaných materiálů. Technicky vzato, jiné nároky zpravidla klademe na kvalitu snímků, pokud se jedná o strojopisné, dobře čitelné záznamy, které nehodláme dále publikovat, a jiné nároky klademe na kvalitu (rozlišení a světelné vlastnosti) snímků zažloutlých dokumentů s rukopisnými záznamy s daleko horší čitelností, nebo pokud chceme snímek dále publikovat.

Při práci s digitalizovanými písemnostmi se badatel musí často připravit na manipulaci s poměrně velkými objemy dat. Dle možností a požadavků tedy volíme i vhodné typy souborů, např. bezztrátový datový formát *TIFF*, který však má ve vysokém rozlišení objem řádově v desítkách i stovkách megabajtů (MB), nebo různé verze souborů typu *JPEG* (*jpeg*, *jpeg2*, *jpeg2000*), které se vyznačují relativně šetrnou ztrátovou kompresí, avšak objem běžného souboru je v jednotkách, výjimečně v desítkách MB.

Kvalitní datový formát v kombinaci s optimálním rozlišením pak badateli nabízí možnosti dalšího zpracování souboru. Běžně dostupné editory digitálních obrázků umožňují práci s kontrastem, jasem, filtrací určitých částí barevného spektra atp., čímž můžeme třeba docílit zvýšení čitelnosti textu. S problematikou takovéto dokumentační práce souvisí také

²²⁵ Např. vázané nebo nějak poškozené archiválie je zpravidla možno vlastním přístrojem pouze fotografovat.

potřeba zálohování dat, což bohužel mnoho uživatelů výpočetní techniky opomíjí. Je proto velmi užitečné mít naskenované nebo nafocené soubory alespoň na dvou ukládacích médiích, pokud možno spolu přímo nesouvisejících.²²⁶

S vhodným zálohováním a ukládáním dat také souvisí jejich popis pro další práci. Kromě samozřejmého členění souborů do složek dle fondů, sbírek a konkrétních kartonů, knih či složek, s kterými pracujeme, je také velice užitečné k jednotlivým souborům vytvářet alespoň heslovitá metadata, tedy skryté informace specifikující původ a obsah daného souboru. I jednoduché obrázkové editory umožňují dávkové přidávání hesel, štítků a hromadné editace metadat dle různých kritérií. Obzvláště při narůstajícím počtu snímků badateli takové detailnější zpracování pomáhá a umožňuje snazší orientaci v materiálech při pozdějším užití.

Stěžejní archivní výzkumy v etnologii, edice, archivní pomůcky a literatura

Závěrečnou fází archivního výzkumu představuje publikování jeho výsledků a také my budeme na závěr naší kapitoly věnovat této problematice pozornost. Ačkoliv je publikovaný výstup z výzkumu projevem určité snahy o odraz skutečnosti, ovlivňuje ho invence, práce a metodologické zakotvení badatele, a v neposlední řadě volba tématu – jeho šíře, časové a geografické rozpětí a účel jeho volby. Jednotlivé výstupy se od sebe odlišují svým zaměřením – od shrnutí dosavadních výsledků bádání, přes výhledy a možnosti dalšího výzkumu, až po práce postavené na pramenné základně dosud nezpracované, či naopak výzkumy přinášející interpretace a zpracování téhož tématu či pramenné základny, jež jsou odlišné od již publikovaných. Samotné publikační výstupy mohou být rozličných forem: Materiálové práce vycházejí z omezeného množství pramenů, které se sice snaží vytěžit, avšak již nesrovnávají a interpretačně nerozvíjí. Nejčastěji se jedná o publikování neznámých pramenů ve formě zprávy o nich a seznámení s jejich obsahem. Oproti nim studie pracují s více prameny, které se snaží interpretovat, a výsledky své interpretace konfrontují s již publikovanou literaturou k tématu. Nejsou ničím jiným než (dílčím) výstupem proponovaného výzkumu. Monografie do značné míry usiluje o všeobjímající důsledné poznání zvolené problematiky na základě

²²⁶ Je určitě lepší mít data uložena na harddisku počítače a na harddisku externím nebo na flash disku či na optickém CD/DVD médiu. Ne zcela vhodné je vytváření zálohy na druhém disku téhož počítače. Na zvažení pak je využití tzv. cloudových úložišť na vzdálených serverech, které umožňují dostupnost téměř odkudkoliv, avšak poněkud problematická je bezpečnost takto uložených dat.

hluboké analýzy co nejširší pramenné základny, interpretace získaných faktů, znalosti již publikované literatury a zřejmého konzistentního metodologického zakotvení výzkumu.

V souvislosti s archivním výzkumem musí být zmíněny také edice pramenů, jako zpřístupnění písemných i ikonografických historických pramenů ve formě tištěných i on-line publikací. Mezi edicemi můžeme rozlišovat mnoho druhů: monotematické nebo polytematické. Setkáváme se s edicemi textů z jednoho či více archivních pramenů, resp. fondů, nebo s edicemi, které shromažďují určitý typ dokumentů. Edice slouží jako významná výzkumná pomůcka, neboť publikovaný, většinou jedinečný pramen zpřístupňuje široké badatelské veřejnosti a umožňují jí jeho využití při výzkumu. Ediční zpřístupňování historických pramenů náleží k doméně pomocných věd historických, které obecně řečeno největší pozornost věnují pramenům nejstarším. Etnologie se však častěji zaměřuje na období mladší, překypující sice množstvím pramenů, avšak pouze malý počet vyhodnocuje jako významné. Tato skutečnost vede k tomu, že také v etnologii se setkáváme s přípravou edic, i když pochopitelně etnologie pracuje se všemi dostupnými, které zahrnují prameny, jíž ji zajímají. Jako edici můžeme označit antologii rozličných nejstarších publikovaných textů, které zahrnovaly i etnologickou tematiku, od Richarda Jeřábka.²²⁷ Z písňových edic musíme připomenout vydání tzv. guberniální sbírky od Karla Vetterla a Olgy Hrabalové.²²⁸ Vydávány jsou ale také jednotlivé rukopisy, např. Butzbachův rukopis edičně zpracovaný Karlem Dvořákem,²²⁹ Gallašovy *Valaši v kraji Přerovském*,²³⁰ či sběry Josefa Čapka Drahlovského připravené Miroslavem Válkou,²³¹ rukopis *Život a práce našeho lidu* Františka Kopřivy Jiřím Pokorným²³² aj. V této souvislosti musíme zmínit také zpřístupňování textů dopisovatelů České národopisné společnosti, např. v edici Daniela Drápaly,²³³ která navázala na praxi Věstníku Národopisné společnosti československé a Národopisného věstníku.²³⁴ Svého druhu výjimečným projektem je on-line ediční řada urbáře, domovních knih (gruntovnic, pozemkových knih) a sirotčích knih panství Strážnice od Jiřího Pajera, která vznikla pod

²²⁷ Jeřábek, Richard (ed.): *Počátky národopisu na Moravě*, c. d. Také on-line dostupné z: <http://www.nulk.cz/ek-obsah/pocatkynarodopisu/>.

²²⁸ Vetterl, Karel – Hrabalová, Olga: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*. Strážnice: ÚKL, 1994.

²²⁹ Dvořák, Karel (ed.): *Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicon*. Praha: UK, 1975.

²³⁰ Imrýšek, Ivo (ed.): *Gallaš, Josef Heřman Agapit – Valaši v kraji Přerovském*. Muzeum Novojičínska – Muzejní a vlastivědná společnost ve Frenštátě pod Radhoštěm, 2005.

²³¹ Válka, Miroslav (ed.): *Josef Čapka Drahlovský – Obyčeje a zpěvy lidu moravského*. Brno: MU, 2013.

²³² Pokorný, Jiří (ed.): *František Kopřiva – Život a práce našeho lidu. Malá Roudka*. Malá Roudka: Obec Malá Roudka, 2010.

²³³ Drápala, Daniel (ed.): *Tradiční rukodělná výroba. Lidová kultura v pracích dopisovatelů České národopisné společnosti. Svazek 1*. Praha: ČNS, 2013.

²³⁴ Týž: *Přínos dopisovatelů Národopisné společnosti pro dokumentaci tradiční rukodělné výroby*. In: Týž (ed.): *Tradiční rukodělná výroba*, c. d., pozn. č. 8 a 9.

záštitou NÚLK.²³⁵ Samostatnou kapitolu představují edice tzv. písmáckých textů, na jejichž publikování se zaměřili vedle historiků také etnologové, zejména osobou Antonína Robka, jehož ediční řada je nepřehlédnutelná.²³⁶ Vedle zmíněných byla etnology edičně zpřístupněna také řada výjimečných či ukázkových historických písemných, ale také tištěných pramenů.²³⁷

Vedle obecných archivních pomůcek, které etnolog používá pro orientaci v archivních fondech, disponuje obor také vlastními. Např. Helena Šenfeldová vydala soupis příspěvků dopisovatelů České národopisné společnosti, které jsou uloženy v jejím archivu,²³⁸ Daniel Drápala přehled jednotlivých dotazníků, které byly její dopisovatelské síti rozesílány a vyplněné jsou uloženy tamtéž.²³⁹ Na pomezí archivní pomůcky a sbírkového katalogu (viz kap. *Muzejní výzkum*) se nachází katalogy kramářských písní²⁴⁰ a starých tisků²⁴¹ z fondů Etnologického ústavu AV ČR od Markéty Holubové a Ludmily Kopalové. Edice a pomůcky archivního výzkumu by jistě bylo možné uvést více, ale naše pozornost se již musí přesunout k etnologickým monografiím a studiím, tedy k těm, které pouze, anebo z přesvědčivé části, stojí na analýze historických písemných (tištěných) pramenů a které shrnují výsledky výzkumu zaměřeného do minulosti.

Pokud chceme pohlédnout na tuto produkci z hlediska tematického, nezbyvá než respektovat pomocné tradiční tripartitní členění kultury: Z oblasti hmotné kultury vzniklo na základě historických písemných a ikonografických pramenů množství prací k problematice oděvu a textilní výroby vůbec. Již byla zmíněna jména Zikmunda Wintera a Čeňka Zíbrta, které je v diskutované souvislosti nutné připomenout nejdříve. Jejich práce vznikaly v určité době a je nezbytné je takto vnímat. Nicméně již zaznělo, že shromáždili dodnes platný materiál. Pozdější badatelé v této tematice také využívali písemné i ikonografické prameny, ze současných jmenujme např. Alenu Jeřábkovou,²⁴² Alenu Křížovou²⁴³ a Martina Šimšu.²⁴⁴ Problematice tradičního zemědělství za pomoci archivních

²³⁵ *Domovní a sirotčí knihy panství Strážnice z přelomu 16. a 17. století*. Dostupné z: <http://www.panstvistraznice.cz/>.

²³⁶ Edice a další literatura viz Doušek, Roman: *Texty vesničanů*, c. d.

²³⁷ Např. Doušek, Roman (ed.): *Prameny ke studiu kultury Sebranic na konci 17. a v první polovině 18. století*. In: Válka, Miroslav (red.): *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno: Ústav evropské etnologie FF MU, 2007, s. 83–103; Jančář, Josef (ed): *Archivní doklady k dějinám lidové kultury na Slovácku*. NVČ V–VI, 1970–1971, s. 255–292.

²³⁸ Šenfeldová, Helena: *Dopisovatelé České národopisné společnosti. Soupis příspěvků*. Praha: ČNS, 2010.

²³⁹ Drápala, Daniel (ed.): *Dotazníky České národopisné společnosti*. Praha: ČNS, 2014.

²⁴⁰ Kopalová, Ludmila – Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků*. Praha: EÚ AV ČR, 2008.

²⁴¹ Táž: *Staré tisky*. Praha: EÚ AV ČR, 2004.

²⁴² Např. Jeřábková, Alena: *Valach moravský či rumunský? Příspěvek k ikonografii valašských pastevců 18. a počátku 19. století*. In: Křížová, Alena a kol: *Ikonografické prameny ke studiu tradiční kultury*. Etnologické studie 11. Brno: MU, 2011, s. 106–122;

²⁴³ Např. Křížová, Alena: *Lidový a zlidovělý šperk (na příkladu kvašů z roku 1814)*. In: Táž: *Ikonografické prameny ke studiu tradiční kultury*, c. d., s. 123–140.

pramenů zejména v souvislosti se zemědělským nářadím se věnovali např. Josef Jančář,²⁴⁵ Jaroslav Kramařík²⁴⁶ anebo Martin Šimša.²⁴⁷ Za použití literárních pramenů – které musíme při etnologickém výzkumu také uvažovat – se salašnictvím zabýval Jaroslav Štika.²⁴⁸ Monograficky zpracoval moravské vorařství v 19. století s jeho specifikami a nastíněným kontextem v rámci širšího karpatského rámce Richard Jeřábek,²⁴⁹ na základní formy ale také specializované profese obchodní výměny moravského a slezského venkova v časovém rozmezí 18. až první poloviny 20. století se zaměřil Daniel Drápala.²⁵⁰ Archivní prameny také širěji využíval např. při výzkumu stravy Jaroslav Štika,²⁵¹ nebo Václav Burian,²⁵² problematice výroby a obchodu s potaši jako jednoho z tzv. lesních řemesel se důkladně a monograficky věnoval Jiří Woitsch.²⁵³

Výzkum lidového stavitelství na základě archivních pramenů realizoval např. Jiří Langer. Ten se na základě archivního výzkumu věnoval nejen dispozici a materiálům domů, ale také rodinné skladbě, dědické praxi a jiné sociální problematice, jež na téma navazovaly.²⁵⁴ Již dříve výzkum sociální kultury na základě archivních pramenů realizoval dílčími studii Karel Fojtík, ať již se zajímal o skladbu rodiny a obecně celkový sociální obraz vsetínského panství na základě jeho popisu z roku 1666,²⁵⁵ o průběh svatby vycházející ze studia pozemkových knih,²⁵⁶ nebo o řemeslnictvo a jeho podíl na vzniku „volného“ času.²⁵⁷ Později se tištěné, ale také písemné prameny staly základnou pro mnohé výzkumy Karla Altmana směřované zejména na problematiku hostinců a spolků.²⁵⁸

²⁴⁴ Šimša, Martin: *Boty nebo kalhoty – vývoj středověkého kalhotového oděvu v českých zemích*. In: Křížová, Alena a kol: *Ikonografické prameny ke studiu tradiční kultury*, c. d., s. 32–59; srov. uvedenou literaturu tohoto autora v kap. *Muzejní výzkum*.

²⁴⁵ Např. Jančář, Josef: *Tradiční polní hospodaření na Slovácku v 18. a 19. století*. ČL 59, 1972, s. 102–107.

²⁴⁶ Kramařík, Jaroslav: *Hospodářské nářadí poddaných na panství týneckém koncem osmnáctého století a počátkem století devatenáctého*. ČE 10, 1962, s. 27–56.

²⁴⁷ Šimša, Martin: *Staré zemědělství na Valašsku. Házovice v druhé polovině 17. století*. Acta musealia 2002/1, s. 5–22.

²⁴⁸ Štika, Jaroslav: *Salašnictví na moravském Valašsku ve světle literárních pramenů do poloviny 19. století*. Etnografia Polska 5, 1961, s. 86–95.

²⁴⁹ Jeřábek, Richard: *Karpatské vorařství v 19. století*. Praha: SPN, 1961.

²⁵⁰ Drápala, Daniel: *Venkovský obchod Moravy a Slezska. Socioekonomické sondy z 18.–20. století*. Brno: CDK, 2014.

²⁵¹ Např. Štika, Jaroslav: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava: Profil 1980.

²⁵² Burian, Václav: *Lidová strava na Vyškovsku v polovině 19. století*. ČE 9, 1961, s. 192–195.

²⁵³ Woitsch, Jiří: *Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století*. Praha: EÚ AV ČR, 2003.

²⁵⁴ Langer, Jiří: *Co mohou prozradit lidové stavby*. Rožnov pod Radhoštěm: Ready, 1997.

²⁵⁵ Fojtík, Karel: *Společnost a rodina na moravském Valašsku v druhé polovině XVII. století*. ČE 10, 1962, s. 1–26.

²⁵⁶ Týž: *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století*. ČL 52, 1965, s. 332–342.

²⁵⁷ Týž: *Řemeslnictvo a jeho podíl na utváření volného času obyvatel měst v 16. a 17. století v Čechách a na Moravě*. NVČ 8–9, 1974, s. 81–109.

²⁵⁸ Např. Altman, Karel: *Krčemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také o hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli*. Brno: Doplněk, 1993.

V rámci duchovní kultury badatelé již od počátku etnologie věnovali pozornost jednotlivým záznamům o magických úkonech. Za připomenutí stojí monografie Čenka Zíbrta,²⁵⁹ postavená však z větší části na již publikované literatuře. Stejně tak zájmu etnologů neunikaly ani tisky spojené s magií, avšak systematictější se na ně zaměřil až Josef Petřtyl.²⁶⁰ Typologii zpravodajských tisků vytvořil zase Josef V. Scheybal.²⁶¹ Z tištěných pramenů se etnologie nejčastěji zaměřuje na kramářské písně (tisky), jimž se věnovala celá řada badatelů z oboru.²⁶² Knihy zázraků z jednotlivých poutních míst, ale také jiný archivní materiál využívá ke svým výzkumům aspektů poutnictví Markéta Holubová,²⁶³ ale vznikly také práce o šíření konkrétního kultu a jeho fungování,²⁶⁴ o, v současné historiografii frekventované, problematice náboženských bratrstev,²⁶⁵ nebo snažící se porozumět kultu Panny Marie ze strany jeho následovníků.²⁶⁶

Historické výzkumy zasáhly také oblast tzv. etnografie dělnictva, avšak až v její druhé fázi od 70. let minulého století.²⁶⁷ Toto nové zaměření, doplňující realizované terénní výzkumy, vzniklo vlivem historiků a výrazněji se projevilo také ve stěžejním výstupu tohoto specifického odvětví etnologie, v publikaci *Stará dělnická Praha*.²⁶⁸

Nejen město ve zmíněném tematickém vymezení, ale také celistvá historická vesnice se stala prostorem pro etnologický výzkum. Široké tematické spektrum pokrývá etnologická monografie socio-kulturního systému jedné moravské vesnice v první polovině 18. století.²⁶⁹ Na tomto místě můžeme také poukázat na interdisciplinární přístup ke zkoumané problematice, který překročil uměle vytvářené hranice mezi jednotlivými disciplínami a který

²⁵⁹ Zíbrt, Čeněk: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha: ČAVSU, 1894.

²⁶⁰ Petřtyl, Josef: *Kramářské pověrečné tisky a jejich sociální působení v druhé polovině 19. století*. ČE 7, 1959, s. 291–307.

²⁶¹ Scheybal, Josef V.: *Typy lidových zpravodajských tisků v devatenáctém století*. ČE 10, 1962, s. 265–280.

²⁶² Např. Beneš, Bohuslav: *Světská kramářská píseň*. Brno: UJEP, 1970; Scheybal, Josef V.: *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*. Hradec Králové: Kruh, 1991; v současnosti zejména práce Markéty Holubové.

²⁶³ Holubová, Markéta: *Zázračná uzdravení ve světle svatohorských knih zázraků*. ČL 89, 2002, s. 217–238; Holubová, Markéta: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VI. Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu*. Praha: EÚ AV ČR, 2009.

²⁶⁴ Valešová, Barbora: *Kult Panny Marie Hromničné v Bučovicích* [diplomová práce]. Brno: MU, 2009.

²⁶⁵ Táž: *Bratrstvo svatého Isidora v Knínicích u Boskovic a jeho role v rámci venkovského prostředí*. FE 46, 2012, s. 155–170.

²⁶⁶ Doušek, Roman: *Mariánský poutník Matěj Chládek z Podbřežic. Ke kultu Panny Marie na přelomu 18. a 19. století*. NV 20 (62), 2003, s. 5–14.

²⁶⁷ K problematice Woitsch, Jirí: *Kam zmizela etnografie dělnictva?* ČČH 110, 2012, s. 692–707.

²⁶⁸ Robek, Antonín – Moravcová, Mirjam – Šťastná, Jarmila (eds.): *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*. Praha: Academia, 1981.

²⁶⁹ Doušek, Roman: *Sebranice a jejich rychtář Ondřej Kanýz (1694–1761). Vesnická komunita a její kultura v první polovině 18. století*. Brno: MU, 2009.

se zde snažíme propagovat. Ten aplikovali na problematiku romského holokaustu Dušan Holý se Ctiborem Nečasem.²⁷⁰

K bližšímu seznámení se s historiografií lze vybírat z široké palety textů. Pokud se porozhlédneme po čtení o „dělání“ historiografie, na své aktuálnosti nic neztratil nedokončený spis zakladatelské osobnosti školy *Annales* Marca Blocha *Obrana historie*.²⁷¹ K teoretičtějšímu seznámení se školou *Annales* existuje množství textů, ale také publikace, jejímž autorem je Peter Burke,²⁷² o blízké historické antropologii více napoví teoretický text Richarda van Dülmena,²⁷³ obecně se soudobými trendy ve světové historiografii seznámí George Iggers.²⁷⁴ Za zmínku stojí také v době vzniku slavný *Úvod do studia dějepisu* Ernsta Bernheima,²⁷⁵ který nalézá mnoho styčných ploch s etnologií, když např. mezi prameny historiografie uvažuje – pokud zachováme překladatelovu terminologii – také pozorování, vzpomínky, tradici (písně, vypravování aj.), či pozůstatky (např. hmotné předměty, zvyky a mravy aj.).

Množství původních českých návodů historiografické práce je daleko skromnější, odkázat lze na skripta Eduarda Maura *Základy historické demografie*²⁷⁶ a dobově podmíněná celorepubliková skripta *Úvod do studia dějepisu* autorského kolektivu Miroslava Hrocha,²⁷⁷ která jsou však ve vybraných pasážích dodnes užitečná. Totéž platí o uspořádanějších skriptech brněnského Bedřicha Šindeláře.²⁷⁸ V poslední době vzniklo také několik vysokoškolských učebnic tohoto zaměření, které sice nejsou rozsáhlé, avšak základní problematika je v nich artikulována.²⁷⁹

Překvapivě nápomocné však mohou být pro orientaci v pramenné základně, dobové terminologii i v jiných aspektech (didaktičnosti, diskutované tematicce, soupisech literatury aj.) také různé příručky neprofesionálních historiků. Jednou z takových je *Knihy o rodopisu*

²⁷⁰ Holý, Dušan – Nečas, Ctibor: *Žalující píseň. O osudu Romů v nacistických koncentračních táborech*. Brno – Státnice: Muzeum romské kultury – ÚLK, 1993.

²⁷¹ Bloch, Marc: *Obrana historie. Aneb historik a jeho řemeslo*. Praha: Argo, 2011.

²⁷² Burke, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví*, c. d.

²⁷³ van Dülmen, Richard: *Historická antropologie. Vývoj · Problémy · Úkoly*. Praha: Dokořán, 2002.

²⁷⁴ Srov. Iggers, Georg G.: *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*. Praha: NLN, 2002.

²⁷⁵ Bernheim, Arnošt: *Úvod do studia dějepisu*. Praha: Jan Laichter, 1931.

²⁷⁶ Maur, Eduard: *Základy historické demografie*. Praha: SPN, 1978.

²⁷⁷ Hroch, Miroslav a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Praha: SPN, 1985.

²⁷⁸ Šindelář, Bedřich: *Úvod do studia historie*. Brno: UJEP, 1981.

²⁷⁹ Např. Vaculík, Jaroslav – Čapka, František: *Úvod do studia dějepisu a historický proseminář*. Brno: MU, 2011.

vojenského lékaře Ignáce Horníčka,²⁸⁰ která sice vznikla jako praktický návod studia rodinných genealogií, ale obsahuje mnoho z výše uvedeného. To se týká také širěji koncipovaných textů, jako např. *Příručky vlastivědné práce* historika a archiváře Františka Roubíka,²⁸¹ i když starší práce tohoto typu mohou uvádět dnes již neplatné informace (to se ale týká většinou pouze struktury archivů, resp. uložení jednotlivých archiválií).

²⁸⁰ Horníček, Ignác: *Kniha o rodopisu. Praktické uvedení do rodopisu s přílohou o obecních kronikách*. Vyškov: Obzina, 1939.

²⁸¹ Roubík, František: *Příručka vlastivědné práce*. Praha: Společnost přátel starožitností, 1947².